

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С.

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ:
Старе місто**

Київ-Полтава
2009



National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE POLTAVA FORTRESS: Old Town

by
Y.A.Pugolovok, Y.S.Kalashnik



Kyiv-Poltava
2009

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: Старе місто



Київ-Полтава
2009

УДК 902+904(477.4)
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)
П 88

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (протокол № 5 від 30 квітня 2009 р.).

Рецензенти:

Моця О.П., член-кореспондент Національної Академії наук України,
доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України);

Скорий С.А., доктор історичних наук, професор
(Інститут археології НАН України);

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК).

Науковий редактор:

Супруненко О.Б., кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С.

П 88 Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. – Київ-Полтава, 2009.
– 132 с.: іл. + 4 кол. вкл. – (Інститут археології Національної Академії
наук України. Центр пам'яткознавства НАН України і Українсько-
го Товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр охорони
та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської
облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-09-3

У роботі вводяться до наукового обігу матеріали науково-рятивних архео-
логічних досліджень культурних нашарувань ділянки історичного центру міста
Полтави – по вул. Конституції, 4, що в межах Полтавської фортеці на Івановій
горі. Охарактеризована історія вивчення старожитностей на Івановій горі. До-
сліджені об'єкти, виявлені в ході робіт, стратиграфічні дані щодо ділянки, до-
повнюють уявлення стосовно господарської діяльності та матеріальної культури
українського населення початку новітньої епохи, розширюють джерельну базу
вивчення історичної топографії фортеці полкового міста Полтави.

Видання входить до серії публікацій за результатами охоронних археологіч-
них досліджень в Полтаві останнього десятиліття – «Дослідження посаду літо-
писної Лтави і полкової Полтави».

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців,
широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-09-3

© Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С., 2009
© Інститут археології НАН України, 2009
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської ОДА, 2009

ВІД РЕДАКТОРА

Урбаністична археологія на сьогодні переживає неабияке піднесення і динамічно розвивається. Це і не дивно, з огляду на темпи сучасного будівництва. Щосезону поповнюється база даних з історичної топографії, стратиграфії, матеріальної культури великих міст. Із часом з'являються нові, щоразу більш точні просторові реконструкції і відтворення елементів давніх форм архітектури, фортифікації, предметів побуту, зразків одягу. Значно збільшуються за обсягами колекції знахідок у збірках музейних закладів України.

Безперечно, така ситуація позитивно позначилася на археології середньовіччя, особливо розвинутого та пізнього його етапів. Причина тому – прив'язаність сучасних міст до своїх історичних ареалів, що зароджувалися і починали розвиватися саме у вказані історичні епохи. Відтак, історична територія чи не кожного великого українського міста Дніпровського лісостепоного Лівобережжя приховує культурні нашарування середньовічних літописних слов'ян, давньоруської доби та періоду пізнього українського козацького середньовіччя. Дослідження цих нашарувань дозволяє відповісти на безліч питань з історії сучасних міських центрів, проілюструвати належним чином віхи їх розвитку, дослідити закономірності становлення історичної топографії, висвітлити соціальні процеси, здобутки ремесла, культури тощо.

Пропонована робота продовжує серію видань, присвячених археологічному дослідженню території одного з обласних центрів Подніпров'я – Полтави. У четвертому випуску серії аналізуються матеріали, виявлені під час охоронних розкопок в історичному центрі, по вулиці Конституції, 4.

Варто відзначити, що вказана ділянка знаходиться у межах колишнього середмістя – на території фортеці полкового міста Полтави XVII – XVIII ст. Це значно відрізняє пропоновану читачеві працю за характером досліджених матеріалів. Якщо у попередніх виданнях значна увага приділялася роменсько-давньоруським старожитностям з території посаду літописної Лтави, то на території пізньосередньовічного

полкового центру доводиться констатувати погану збереженість більш давніх нашарувань. Тому виявлені розкопками багаті речові комплекси репрезентують саме козацьку епоху. Між іншим, проведені археологічні роботи чи не вперше у Полтаві мали на меті вивчення культурних нашарувань саме козацького часу. І проведені вони були, на вимогу чинного пам'яткоохоронного законодавства України, саме в рік 300-річчя українсько-шведського політичного союзу, напередодні 300-річчя від часу боїв на валах Полтави.

У результаті досліджень отримана значна колекція зразків керамічного посуду, яка репрезентує унікальні імпорти та ілюструє розвиток місцевого гончарства, добірка виробів полтавських кахлярів, що дозволяє детальніше уявити їх художні вподобання та специфіку ремесла, здобуті відомості щодо характеру міської забудови XVII–XVIII ст. і особливостей облаштування підземель, багато іншого.

Археологічні науково-рятівні роботи, що проводилися на фоні певного громадського збудження, підсиленого втручаннями преси, все-таки можна поздоровити з певним науковим успіхом. Сподіваємося, це дослідження, як і серія видань в цілому, поставить крапку в суперечках на місцевому рівні щодо доцільності «міської археології», і відтепер, звільнившись від ваги розмов, справою займатимуться фахівці.

Археологічні дослідження, що проводилися на цій відомій в місті ділянці, викликали пильну увагу громадськості в зв'язку з тим, що зведення нового адміністративного будинку розпочалося поруч із пам'яткою архітектури національного значення – широко відомою спорудою Полтавського краєзнавчого музею – колишнім приміщенням Полтавського губернського земства, котра є окрасою Полтави. Цікаво, що увага до будівництва, а з ним – і до розкопок, які велися під час спорудження котловану, була прикута у намаганні в такий спосіб запобігти руйнації видатного об'єкта культурного надбання. Для вирішення цих проблем котлован будівництва і досліджені об'єкти були оглянуті фахівцями місцевого та столичного рівнів, і, за їх висновками, не несли в цілому загрози руйнувань навколишніх будівель. Ділянку, на якій проводилися розкопки, відвідали заступник міністра культури і туризму України М.М.Яковина, заступник голови Державної служби з питань національної культурної спадщини України М.Е.Громова, завідувач сектору контролю за станом пам'яток Держкультурспадщини Б.О.Моця. В результаті встановлено, що роботи прямої загрози схоронності пам'ятці архітектури не несуть, оскільки відстань від котловану до основи будинку музею складає більше 16 м. Ряд пам'яткоохоронних пересторог все-таки були визначені і доведені до виконавців будівельних робіт.

Принагідно нагадаємо, що наукова думка позиціонує себе поза подібними конфліктами, хоча не залишається осторонь від питань охорони і збереження пам'яток культурної спадщини. Саме належний рівень проведених археологічних робіт, які в будь-якому разі повинні були бути виконані археологами, і підтверджує пропоноване дослідження, що ставить крапку на риторичних питаннях доцільності і недоцільності наглядової діяльності археологів на будівництвах в історичних центрах міст. До речі, всі виявлені знахідки вже надійшли до зібрання Полтавського краєзнавчого музею, а наукова звітність передана на постійне зберігання до наукових архівів Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Залишається лише поздоровити молодих дослідників з успішним наслідком праці, яка продовжувалася впродовж року після завершення розкопок, та побажати археологам-авторам – аспіранту і магістранту Національного університету «Києво-Могилянська Академія» – вихованцям Полтавського обласного Центру археології Ю.О.Пуголовку та Є.С.Калашнику успіхів на нелегкій стежі наукової діяльності з вивчення найдавнішого минулого рідної Полтавщини. Поява цієї роботи, за сприяння міської влади, напередодні 300-річчя подій Полтавської битви певним чином ілюструватиме зовсім інший бік історії краю часу відомої баталії, а саме – причетність до трагічних подій полтавців, які мали пережити це під стінами своєї козацької фортеці.

Олександр Супруненко,
*заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна
служба України» Інституту археології НАН України
по Полтавській області, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України*

ПЕРЕДМОВА

Вивчення історичного розвитку міської території Полтави є ще досить далеким від свого завершення. На сьогодні, завдяки широко-масштабним археологічним дослідженням, із більшою впевненістю можна стверджувати про першопочатки освоєння Полтавських теренів за часів літописних сіверян та про характер поселення доби Київської Русі. Знання про більш пізні часи – післямонгольську, литовсько-польську епохи, козацьку добу, ґрунтуються, головним чином, на історичних джерелах, ще недостатньо підкріплених археологічними фактами і часом суперечливих. Зупинимося коротко на головних віхах в історії освоєння історичного ареалу Полтави – від XV до середини XVII ст., тобто від часу перебування Полтави у складі вотчини князів Глинських і до оформлення її як військово-адміністративного центру Полтавського полку.

Завершення давньоруської традиції розвитку в існуванні Полтавського поселення пов'язується із подіями 1399 року, коли в битві на Ворсклі об'єднані литовсько-руські сили зазнали поразки від татарських військ (*Русина, 1998, с.84-94; Івакін, 2000, с.121*). Внаслідок цих подій на деякий час припиняється життя у межах міської території (*Супруненко, 1998, с.108; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.17,40*). Вірогідно, що в період від XV і до початку XVII ст. поселення на території міста існувало з певними перервами, оскільки останнє знаходилося поруч із Муравським шляхом, яким зазвичай ходили татари (*Білоусько, Мокляк, 2006, с.30-31*), а також торгові каравани (*Багновская, 2002, с.16*). Більш конкретних відомостей про цей історичний проміжок часу поки що немає.

Відомо, що Полтава згадується у переліку населених пунктів, котрі входили до вотчини князів Глинських (*Падалка, 1914, с.45; Клепатский, 2007, с.327-328;344-345;362*). Археологічні ж матеріали, що є в розпорядженні дослідників, поки ще не дають змоги з'ясувати характер тогочасного поселення на цій території. Однак, слід зауважити, що знахідки речей цього часу поступово поповнюють джерельну базу (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.40*).

Припускаємо, що з XV і до початку XVII ст. сам характер поселення на Полтавських теренах певною мірою відрізнявся від попередніх часів і це було характерним для всього Поворскля. З огляду на брак історичних джерел та недостатню археологічну вивченість мікрорегіону, наразі все ж можна вважати, що життя на поселеннях продовжувалося, хоча і в менших масштабах. Фактично, колишні «гради» деградували до розмірів сіл та хуторів. Не дивлячись на значне скорочення кількості населених пунктів, приблизно у 5 разів, дослідники вважають, що у золотоординський та литовсько-руський час на Лівобережжі зберігаються елементи давньоруського територіального поділу (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.73-75*). В цей період для території Нижнього Поворскля, як і в цілому для більшої частини Наддніпрянщини, провідним типом поселення стає село. Міста ж починають відроджуватися тільки в XV – XVI ст. (*Падалка, 1914, с.47; Багновская, 1980, с.61; Івакін, 1996, с.246-249*). У сільському господарстві простежується спадковість землеробства з більш ранніх періодів (*Беляєва 2000, с.39*).

Цілком можливим є те, що Полтавське поселення змінило свою топографію – з високого надворсклянського плато перемістилося в долину одного зі струмків – притоків Ворскли. Така практика мала бути досить поширеною в ті часи. Вона була, так би мовити, пристосуванням місцевої людності до життя в умовах постійної небезпеки і нападів татар. Проте, для підтвердження чи спростування висунутого твердження необхідні додаткові археологічні пошуки, що зазвичай ускладнюються забудовою ділянок (*Олійник, 2005, с.87*).

XVI ст. для міста пройшло майже непоміченим у джерелах. Наступні згадки про Полтаву належать вже до XVII ст. і пов'язані з колонізаційними процесами, що проходили вже на землях Речі Посполитої. Такі історичні відомості є малочисельними і потребують окремого аналізу, оскільки мають в собі певні суперечності. Полтава виступає в них то як «справжнє» місто, то як «пуста» слобода. Не вдаючись до конкретного аналізу цих повідомлень, вважаємо доцільними навести їх в хронологічній послідовності.

Переважає більшість історичних джерел відносить заснування міста на території Полтави до першого десятиліття XVII ст. Так, під 1608 р. великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський для свого зятя Станіслава Конецьпольського облаштував територію Полтави як справжнє місто (*Максимович, 1877, с.361; Россія, 1903, с.294; Вечерський, 1993, с.29; Бучневич, 2008, с.8; Мокляк, 2008, с.37*). Хоча, існує інша версія, за якою у 1608 р. Полтава засновується вихідцями з Миргородського полку – на чолі з козаком Маслом, який переселяється із шістьма родинами з-під

Голтви (сучасні Говтва-Приліпка), влаштовуючи тут земляну фортецю (Бучневич, 2008, с.279-280). Наступні повідомлення про Полтаву пов'язуються, головним чином, із селітряним виробництвом, яке набуло надзвичайного розмаху на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя у XVII ст. і контролювалося державною монополією Речі Посполитої (Каравайко, Скорий, Приймак, 2008, с.7-15). У 1630 р. пуста слобода Полтава надається Сигізмундом III Бартоломею Обалковському, «до волі королівської» (Грушевський, 1895, с.10-11; Падалка, 1914, с.58-59). Також згадка про Полтаву, як про господарство – «садибу», є в переліку населених пунктів, що підпорядковувалися «Адміністрації селітряних господарств (садиб)» (Боплан, 2004, с.392).

Проте, під 1633 р. ще раз маємо згадку про існування в Полтаві укріплень. У ході Смоленської війни 1632-1634 рр., трьохтисячний загін московитів, несподівано для поляків, здійснює напад на Полтавський «замочок», орієнтовно в середині грудня. Оборонці втрималися у місті до приходу підкріплення з сусідніх поселень і нападники мусли втікати, залишивши всі хоругви, бубни, сурми та велику кількість полеглих (Кулаковський, 2006, с.130). Одним із наслідків Смоленської війни стало поселення у Полтаві та інших містах регіону значної кількості полонених білгородців, захоплених військами Я. Острянина та Лавринка, скерованими І. Вишневецьким (Там же, с.135).

У 1637 р. міста Полтава і Переяслав згадуються в донесенні Переяславського підстарости гетьману польному коронному М. Потоцькому про розміщення козацьких військ Я. Острянина (Селянський рух, 1993, с.273).

Під 1641 р. маємо свідчення про Полтаву, як місто у володінні коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського (1591-1646 рр.): «...Чюгуевскіе Черкасы и Яцка Остренина сынъ ѣздили къ гетману Концу Полскому битъ челомъ о указѣ и отъ гетмана де пріѣхали, и гетманъ де Конєць Польскої велѣлъ имъ Черкасомъ селитца слободою подъ своимъ городомъ подъ Полтавою и въ иныхъ своихъ городахъ и въ слободахъ, а лготы де, государь, имъ Черкасомъ велѣлъ дати на шесть лѣтъ...» (Отписка Путивльскаго воеводы ..., 1861, с.54). На цьому моменті зупинимось дещо детальніше, оскільки в історичній літературі склалася плутанина із тим, хто ж володів містом у цей період. Так, М.С. Грушевський вказує, що Полтава у цей час належала до маєтностей Мартина Калиновського, воєводи чернігівського (Грушевський, 1895, с.10-11). Цю думку використовував у своїх дослідженнях В.В. Вечерський (Вечерський, 1993, с.32). За іншою версією, Полтаву зараховували до володінь роду Конєцьпольських. Так, О.М. Лазаревський та В.Є. Бучневич вважали, що Полтавою володів Олександр

Конецьпольський (1620-1659), який осаджував довкола неї слободи, а намісником – сидів у ній пан Сокольський (*Лазаревський, 1891, с.359; Бучневич, 2008, с.10*). Стосовно пана Сокольського, чітких відомостей про його посаду, як намісника Олександра Конецьпольського у Полтаві, наразі немає. В історичних документах зустрічаємо наступне повідомлення під 1648 р.: «И тое твоей милости ознаймую, ижъ у Пятницу прошлую панъ Соколскій билъ Татаровъ пять мля отъ Полтавы и зъ ласки Божей погромилъ ихъ много и живцомъ десяти поймать и лошадѣ много привелъ...» (*Письмо Гадяцького полковника..., 1861, с.115*).

Відомості історичних джерел про володіння Полтавою Станіславом Конецьпольським підкріплюються наступним.

По-перше, Полтава облаштовувалася С. Жолкевським на початку XVII ст. саме для С. Конецьпольського. По-друге, С. Конецьпольський займав посаду очільника Переяславського староства (*Яковенко, 2008, с.238-239,241*), до якого, відповідно, за люстрацією 1636 р. входила Полтава, яка, між іншим, названа містом (*Мокляк, 2008, с.28*). Про належність Полтави до володінь Конецьпольських свідчить і той факт, що права на уряд Переяславського староства, у складі якого була Полтава, були підтверджені королем Володиславом IV. Це сталося 28 травня 1647 р., після того, як Полтава була захоплена І. Вишневецьким у 1646 р. Стосовно цього захоплення зауважимо, що І. Вишневецький, разом із Полтавою, захопив ще ряд населених пунктів. В історичній літературі цей інцидент відомий як «гадяцька справа».

Нагадаємо, що офіційно конфлікт завершився на користь О. Конецьпольського. У травні 1647 р. король підтвердив його права на уряд переяславського староства, до якого входила і Полтава (*Рудницький, 2007, с.79-82*).

Отже, у 1641 р. Полтава перебувала у володінні коронного гетьмана, а потім – його сина. Стосовно ж пана Сокольського, то слід вбачати в ньому не полтавського намісника, а керівника одного із польських загонів. Відзначимо, що у 1647 р. в Речі Посполитій відбулися дві виправи на татар. Це походи О. Конецьпольського під Очаків та І. Вишневецького – під Перекоп. Бойові дії обмежилися винятково дрібними сутичками із татарськими загонами, оскільки Іслам-Гірей в цей час придушував повстання в Криму і заборонив татарам вступати в конфлікт, хоча на початок весни було прийняте рішення про похід в землі Речі Посполитої (*Рудницький, 2007, с.111-115*). Та дрібні сутички із татарами все ж мали місце пізньої осені 1647 і на початку 1648 рр. Таким чином, можемо припускати, що пан Сокольський, швидше за все, очолював один із загонів у складі приватних військ коронного хорунжого О. Конецьпольського,

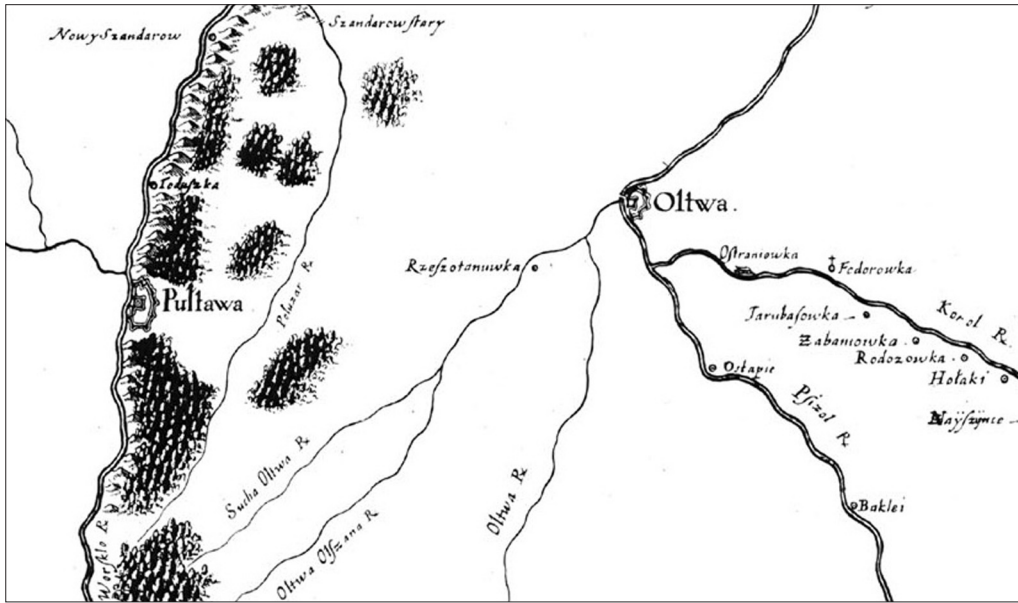


Рис.1. Полтавська фортеця на карті Г.Л. де Боплана. Сер. XVII ст.

які та той час підпорядковувалися полковнику С. Броневському, і дійсно міг бити татар неподалік від Полтави, що засвідчується історичними документами (*Письмо Гадяцького полковника...*, 1861, с.114-115).

Вважаємо, що в той час проходило досить швидке заселення Полтавських теренів, яке досягло свого апогею в 40-х роках XVII ст., а саме тоді, коли Полтавою володів С. Конєцьпольський. Імовірно, тоді ж до меж фортеці включили Мазурівську балку та частину Інститутської гори, вирішивши у такий спосіб забезпечення фортеці водою (*Вечерський, 1993, с. 32*). Також свідченням доволі швидкого розвитку Полтави є те, що після захопленя І. Вишневецького влітку (*Мокляк, 2008, с.41*) та восени 1646 р., за інвентарним описом 1647 року, на території та в околицях Полтави розміщувалося вже 812 господарських дворів та 11 млинів (*Білоусько, Мокляк, 2006, с. 26; Рудницький, 2007, с.45*).

Вірогідно, що після того, як Полтава стала центром Полтавського козацького полку в 1648-1649 рр. (*Мокляк, 2008а, с.21*), територія історичної частини міста остаточно сформувалася, що і засвідчила карта Г.Л. де Боплана (рис.1).

Таким чином, відповідно до історичних свідчень, початкові урбанізаційні процеси на території міста Полтави протікали досить нерівномірно. Безумовно, пік зростання міста припав на час розширення



Рис.2. План Полтавы 1800 р.,
 із залишками фортеці XVII–XVIII ст.
 1 — Старе місто; 2 — Нове місто.



Рис.3. Схема розташування досліджених ділянок

в історичному центрі м. Полтава.

- 1 – місце розташування котловану будівництва, 2008 р.;
- 2 – розкоп І.І. Ляпушкіна, 1945–1946 рр.;
- 3 – розкоп І.М. Кулатової та О.В. Григор'єва, 1990 р.;
- 4 – розкоп О.Б. Супруненка, 2000 р.;
- 5 – розкоп Л.І. Виноградської, 2004 р.;
- 6 – розкоп Р.С. Лугового, О.В. Коваленко та ін., 2005 р.;
- 7 – розкоп Ю.О. Пуголовка, 2007 р.

меж поселення, коли вже сформувалася територія фортеці та намітилися шляхи освоєння навколишніх просторів. Стосовно ж спорудження Полтавської фортеці, дослідники вважають, що це відбувалося в два етапи: на початку XVII ст., коли виникли укріплення на Івановій горі, та в 1640-х рр., коли вони були розширені і зайняли частину Інститутської гори (рис.2). Після цього територія Полтави вже поділяється на дві частини – Старе і Нове місто.

В цьому контексті варто також звернути увагу на те, що, за привілеєм 1630 р., Полтава постає пусткою. Хоча до цього часу, на що увага зверталася вище, є повідомлення про влаштування на території Полтави міста. Під час бойових дій Смоленської війни Полтава називається «замочком». Вірогідно, така плутанина із визначенням характеру заселеності території могла бути спричинена відсутністю у королівській канцелярії чітких відомостей про реальний стан справ в цих землях. Отже, як бачимо, питання влаштування міської території є ще досить далеким від остаточного вирішення і потребує залучення певної кількості джерел, у тому числі археологічних.

Предметом пропонованого читачеві дослідження виступають об'єкти козацького часу, досліджені шляхом науково-рятивних археологічних робіт на ділянці середмістя Полтавської фортеці кінця XVII – XVIII ст., які знаходилися в межах плато Іванової гори, поруч із будинком сучасного Полтавського краєзнавчого музею. Це місце поблизу Київського бастиону фортеці, у безпосередній близькості від пізньосередньовічного бруствера.

Метою публікованої роботи є введення до наукового обігу отриманих матеріалів, їх культурно-хронологічна атрибуція, а також донесення до фахівців і широкого загалу відомостей стосовно окремих деталей історичної топографії полкового міста Полтава кінця XVII – XVIII ст., характеру матеріальної культури населення козацької епохи та особливостей забудови прилеглих до фортифікації ділянок після Полтавської битви.

Все це стало можливим завдяки тому, що з 12 червня по 7 липня 2008 р. загоном Полтавської археологічної експедиції Державного підприємства НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (керівник – молодший науковий співробітник *Пуголовк Ю.О.*) були проведені науково-рятивні наглядові археологічні дослідження на спорудженні котловану (земельна ділянка площею 910,0 кв. м) під будівництво адміністративного будинку, за адресою: вул. Конституції, 4, (рис.3), виконані з метою отримання висновку археологічної експертизи.

У ході досліджень заgonу його науково-пошукова діяльність викликала непересічну цікавість полтавців, а також столичних чиновників, кореспондентів масмедіа. Разом із тим, суто науковий аспект досліджень знайшов вияв у посильній допомозі представників міського наукового загалу, зокрема, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника, заслуженого працівника культури України О.Б. Супруненка, заступника директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею В.О. Мокляка, старшого викладача кафедри історії України ПДПУ ім. В.Г. Короленка О.В. Коваленко, більшості фахівців Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, спеціаліста Державної служби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму України Б.О.Моці.

Дослідження підготовлене: вступна частина, стратиграфічно-планіграфічні матеріали, опис досліджених об'єктів, резюме – *Ю.О. Пуголовком*; характеристика речових знахідок козацької епохи, висновки – *Є.С. Калашником* і *Ю.О. Пуголовком*. Археологічні реконструкції зовнішнього та внутрішнього вигляду досліджених об'єктів виконані *Ю.О. Пуголовком*.

Автори висловлюють щиру подяку тим людям, які сприяли виходу в світ цього видання, насамперед Полтавському міському голові *А.В. Матковському*, архітектору, кандидату архітектури, доценту Полтавського національного технічного університету ім. Ю.В. Кондратюка *В.О. Трегубову*.

Розділ 1.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Археологічні дослідження на території міста Полтава проводяться вже більше століття. За цей час вони еволюціонували від випадкових археологічних студій науковців-подвижників до широкомасштабних досліджень, що проводяться археологічними експедиціями, та науково-рятивних робіт, які виконуються в обов'язковому порядку. На сьогодні історична зона Полтави вважається порівняно непогано дослідженою, хоча інтенсивність та характер розкопок в її межах не є однаковими. Так, більш дослідженими в археологічному плані є ділянки старої Полтави в межах «Нового міста» – Миколаївська гірка та Інститутська гора. Широкомасштабні роботи на окреслених територіях з перервами ведуться з 1997 р., значна частина результатів цих досліджень вже оприлюднена друком (Супруненко, 1998, 157 с; 1999а, с.58-59; 1999б, с.9-27; 1999г, с.20-25; Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак, 1998, с.147-148; Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.73-75; Коваленко, 2000, с.77-80; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с.47-68; Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, с.46-56; Мироненко, 1999, с.47-49; Мироненко, 1999а, с.30-33; 1999б, с.55-56; 1999в, с.49-55; Моця, 1999, с.7-10; Приймак, 1999, с.8-43; 1999а, с.11-19; Гейко, Литвиненко, 2000, с.47-48; Пашкевич, Горбаненко, 2002, с.134-137; Пуголовок, 2002, с.184-186; 2002а, с.91-93; 2003, с.48-50; 2004, с.52-53; 2004а, с.104-106; 2005, 48 с.; 2005а, с.234-236; 2007, с.143-147; 2008а, с.163-165; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.12-21; Горбаненко, 2007, с.48-49, 67-72, 84; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, 138 с.; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, 140 с.; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Ткаченко, Шерстюк, Яремченко, 2009, 132 с.).

Стосовно ж території «Старого міста», то археологічні розшуки проводилися тут ще з кінця ХІХ ст. Спочатку вони мали випадковий характер. Вперше археологічні дослідження здійснені тут, практично поруч із місцем спорудження сучасного котловану по вул. Конституції, 4, полтавським археологом І.А. Зарецьким, з ім'ям якого і пов'язують початок археологічного вивчення території міста Полтави. Так, у 1891 р.

І.А. Зарецьким у провалі підземного ходу на подвір'ї будинку купця С.Є. Чоботарьова – колишній будинок українського пастора Христіана Вебера (*Бучневич, 2008, с.18*), виявлені та досліджені два поховання, що датувалися початком ХІ ст.

Стосовно розміщення будинку купця існує, принаймні, дві версії. За першою, він розміщувався безпосередньо на місці колишнього кафе «Коровай» (*Кулатова, Супруненко, 1990, с.44*), за другою – на місці двоповерхової споруди, що на розі сучасних вул. Конституції (кол. Петровська пл.) та Жовтневої (кол. Олександрівської) (*Бучневич, 1999, с.7*).

У 1901 р., під час робіт на місці спорудження нового будинку Полтавського губернського земства (сучасний Полтавський краєзнавчий музей), І.А. Зарецьким виявлені рештки гончарного горну (*[Зарецький], 1913, поясн. до табл. XV-XVI, №№ 151, 153, 156*), а також ще одне поховання, що датується початком ХІ ст. (*Кулатова, Супруненко, 1990, с.44*). Зауважимо, що виявлені та досліджені І.А. Зарецьким поховання, дозволили О.Б. Супруненку висловити припущення про розташування поряд із будинком Полтавського краєзнавчого музею, павільйоном колишнього кафе «Коровай» та пам'ятником Т.Г.Шевченка некрополю пізньороменського поселення (*Супруненко, 1993, с.59-61*).

З діяльністю І.А. Зарецького пов'язане виявлення та опрацювання трьох Полтавських скарбів: двох нумізматичних та одного речового. Перший з них виявлений 1893 р. в історичній частині міста і складався з кількесот срібних арабських дирхемів (*Зарецький, 1912, с.205; Кулатова, Супруненко, 1990, с.44*). Другий скарб срібних арабських монет ІХ–Х ст. був виявлений у 1898 р. Він нараховував 100 (300) дирхемів (*Зарецький, 1912, с.202-205; Котляр, 1971, с.42-43; Супруненко, 1999в, с.12*). І, насамкінець, І.А. Зарецькому одному з перших вдалося побачити і сфотографувати Полтавський скарб 1905 р., який знайшли на Соборному майдані під час спорудження траншеї водогону. Скарб складався зі срібної шийної гривни, восьми срібних браслетів, пари срібних скроневих семилопатеких кілець та десяти спіралеподібних срібних кілець (*Макаренко, 1908, с.201-205; Корзухина, 1954, с.79*). Останній скарб одностайно відноситься дослідниками до кола пізньороменських старожитностей і датується Х – початком ХІ ст. (*Григорьев, 1991, с.86; Супруненко, 1999в, с.13; Приймак, 1999а, с.40*).

У подальшому археологічні роботи на території «Старого міста» головним чином тяжіли до місця розташування городища на Івановій горі. У передвоєнний час вони мали характер розвідкових обстежень. В кін. 1930-х рр. розвідки проводилися М.О. Станом (*Супруненко, 2003, с.14-22*), М.І. Гавриленком і Г.О. Сидоренко (*Супруненко, 2004, с.12*) на схи-

лах Іванової гори, де була зібрана колекція археологічних матеріалів роменської культури та давньоруського часу.

Археологічні дослідження відновилися у повоєнний час. Розкопками досліджувалася територія городища на Івановій горі і прилегла до нього частина майданчика, з посадом пізньороменського поселення та літописного «граду».

Ці роботи здійснені експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна, яка в 1945-1946 рр. провела дослідження на території Соборного майдану. У 1945 р. закладені два шурфи, де виявлено культурні нашарування скіфського часу, роменської культури і давньоруської епохи (Ляпушкін, 1945, с.30-37; 1951, с.17-43). Розкопки проведені наступного року. Невеликим розкопом І.І. Ляпушкін дослідив рештки трьох заглиблених житлових споруд роменської культури і часу Київської Русі (Ляпушкін, 1949, с.58-75).

У 1960-1980-х рр. на території «Старого міста» стаціонарні археологічні дослідження не проводилися, проте матеріали роменської культури та давньоруського часу виявлялися в ході різноманітних земляних робіт: на оглядовому майданчику над Паняньським спуском, на розі Паняньського бульвару і вул. Паризької комуни, на території «Полтававодоканалу», по вул. Конституції, 6 (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с.16).

Після перерви майже в 50 років розкопки відновилися на початку 90-х років ХХ ст. силами експедиції Полтавського краєзнавчого музею на чолі з І.М. Кулатовою і О.В. Григор'євим. Охоронними роботами на території Полтавської кондитерської фабрики (вул. Спаська, 11) і шурфуванням – на Соборній площі на Івановій горі була підтверджена наявність потужних культурних нашарувань, досліджені кілька житлових і господарських об'єктів роменської культури, давньоруського та післямонгольського часу (Кулатова, 1994, с.11-14; Григор'єв, Кулатова, 1999, с.44-49).

Певні роботи охоронного характеру здійснювалися під час будівництва корпусу Полтавської філії Національного Банку України у передмісті полкової фортеці взимку 1999 р. (Супруненко, Артем'єв, Белько, Коваленко, Кулатова, 2000). Тоді ж на території «Старого міста», біля Спаської церкви, було відкрите колективне поховання полтавців часу оборони Полтави 1709 р., аналіз антропологічних знахідок з якого виконаний А.В. Артем'євим (Артем'єв, 2001, с.397-399).

Наступні дослідження здійснені у червні-липні 2000 р. в центрі Соборної площі, в ході робіт з відродження Свято-Успенського собору

кінця XVIII ст. Вони проведені Полтавською охоронною археологічною експедицією Центру археології під керівництвом О.Б. Супруненка. Під ділянкою залишків фундаменту собору виявилися збереженіми культурні нашарування з матеріалами скіфського часу, роменської культури, давньоруського та післямонгольського періодів історії міста. Результатом цих робіт, на площі близько 0,3 га, стало дослідження 8 житлових споруд і понад 50 господарських ям роменсько-давньоруської та післямонгольської епох (*Кулатова, 2001, с.2 обкл.; Кулатова, Супруненко 2001, с.95-98*), матеріали вивчення яких готуються до друку. Крім цього, у складі експедиції працювала група, яка проводила роботу з дослідження залишків соборного цвинтаря XVII–XVIII ст. та об'єктів козацького часу (*Коваленко, 2000, арк.3-17*).

Влітку 2004 р. здійснені невеликі (площа 170 кв. м) археологічні розкопки на місці будівництва дзвіниці Спаської церкви експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Л.І. Виногородської, за участю Р.С. Орлова. Цими розкопками досліджені рештки чотирьох споруд, в тому числі однієї цегляної, яка, на думку дослідників, є однією із найраніших мурованих будівель Полтави, чотирьох ям, одне поховання. Переважна більшість матеріалів, отриманих в результаті досліджень, датується кінцем XVII – XVIII ст., знахідки ж давньоруського часу – представлені в незначній кількості, і, вірогідно, належать решткам некрополю XII–XIII ст., що, як припускають дослідники, знаходився на території подвір'я Спаської церкви (*Виногородська, Орлов, 2004, с.83-85*).

У 2005 р. на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею (вул. Конституції, 2), проводився археологічний нагляд за прокладанням комунікацій, який здійснювали наукові працівники музею і співробітники Інституту керамології НАН України. В ході робіт зафіксована наявність культурних нашарувань кінця XVII – XX ст., решток фундаменту мурованої будівлі та кілька господарських ям того ж часу (*Луговий, Коваленко, Верещака, Яремченко, 2005; Луговий, 2007, с.159; Яремченко, Луговий, Ткаченко, 2008, с.99-100; Коваленко, 2008а, с.462-469*).

Невеликі рятівні розкопки проводилися у 2007 р. неподалік від городища, поруч із кондитерською фабрикою, по пров. Андріївському, 6. У ході рятувальних робіт отримані матеріали різних історичних епох, які доповнюють джерельну базу стосовно матеріальної культури мешканців стародавньої Полтави, як часу існування сіверянського та давньоруського центру – в тому числі і післямонгольського часу, – так і доби розквіту полкового міста. Розкопками досліджено рештки двох житлових

споруд, що належали роменській культурі та часу існування Київської Русі (Пуголовк, 2008, с.54).

Отже, із наведеного огляду історії проведення археологічних досліджень в межах «Старого міста» наочно помітна як нерівномірність дослідженості його території, так і історично зумовлена направленість цих робіт на вивчення старожитностей слов'яно-руської епохи, викликані обмеженим характером забудови історичного центру та мінімумом втручань у містобудівне середовище майбутнього історичного ареалу Полтави наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Увага науковців головним чином зосереджувалася навколо досліджень території городища на Івановій горі, що є пам'яткою археології національного значення, та прилеглий до нього території. Звісно ж, такий стан вивчення історичного центру Полтави, як і будь-якого великого міста України, був зумовлений необхідністю мінімалізації містобудівних змін. Як наслідок – археологічне дослідження міських теренів, з наявністю щільної забудови, прямо залежить від можливості подібних втручань і проведення нових будівництв у історично складеному міському середовищі.

Розділ 2.

ДІЛЯНКА ДОСЛІДЖЕНЬ: ТЕРИТОРІЯ ТА УМОВИ ПРОВЕДЕННЯ РОБІТ

Територія досліджень. Територія, обрана для спорудження адміністративного будинку, знаходиться на плато правого корінного берега р. Ворскла, за адресою м. Полтава, вул. Конституції, 4. Ділянка розташована між будинком Полтавського краєзнавчого музею – видатною пам'яткою архітектури національного значення – та двоповерховим житловим будинком (вул. Конституції, 6), на розі зазначеної вулиці і вул. Жовтневої. Ця територія входила до меж «Старого міста» – середмістя ранньомодерної фортеці (*Россія, 1903, с.294*) (рис.4; 5).

Як вже зазначалося, під «Старим містом» слід розуміти територію, яку займала перша Полтавська фортеця до початку 40-х років XVII ст., коли були споруджені укріплення на Інститутській горі (*Вечерський, 1993, с.32; Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.73*). Вірогідно, що після цих інженерних робіт остаточно сформувалася і територія фортеці полкового міста. Відповідно, з цього ж часу виникає розмежування Полтави на «Старе» і «Нове» місто. Зауважимо, що на плані № 2 Полтавської битви, поданому І.Ф. Павловським, лише межі «Старого міста» названі «le (?) Ville de Pultava», тобто, місто Полтава (*Павловський, 2009, вкл., план №2*). Територія «Старого міста» сповна займає площу плато правого корінного берега р. Ворскли, обмежуючись з півночі правобіччям вул. Конституції та Панянського бульвару (рис.3). Отже, ділянка, на якій проводилися науково-рятивні археологічні дослідження, у XVII–XVIII ст. знаходилася в середмісті Полтавської фортеці, вірогідно, була наближеною до фортечних укріплень, за якими розпочиналася еспланада (*Губайдуллин, 2003, с.93*) – територія, де розташовані сучасні Сонячний та Петровський парки. Спираючись на історичні джерела (*Описи Лівобережної України..., 1997, с.63; Бучневич, 2008, с.16-17, 20-23*), картографічні матеріали першої третини XVIII ст. (*Гольденберг, 1966, с.425-427*), описи фортеці (*Бучневич, 2008, с.20-23*), а також на ро-

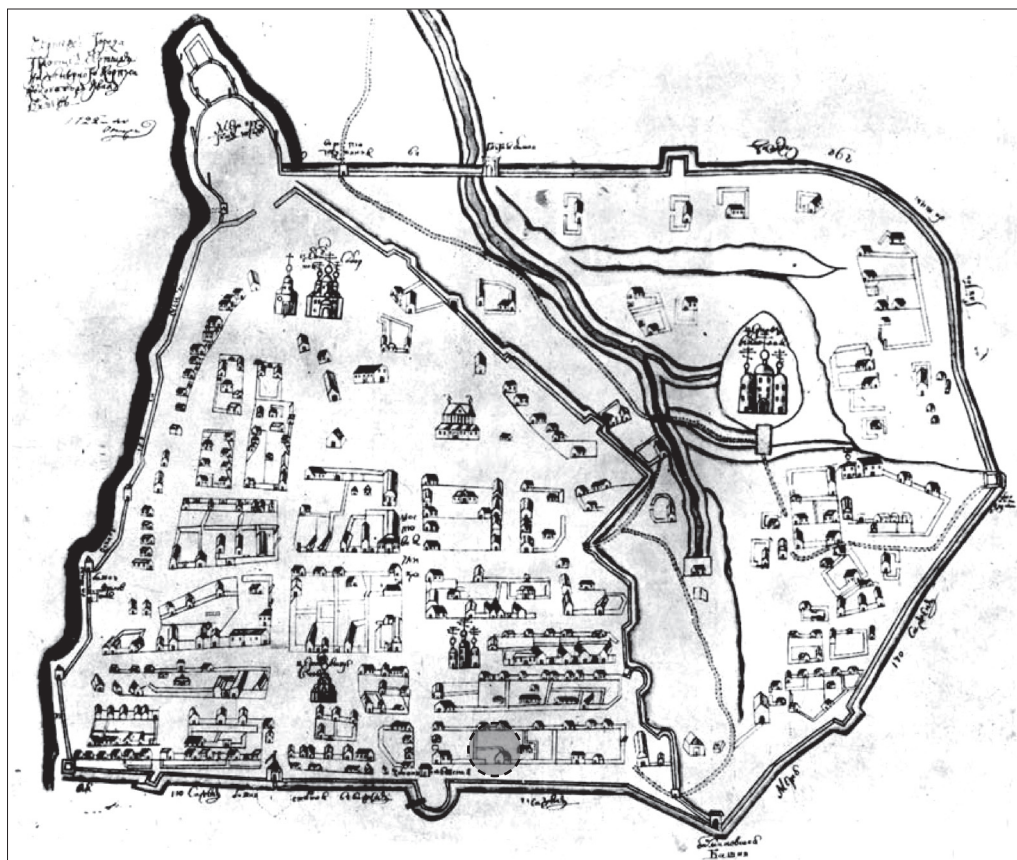


Рис.4. «Чертеж города Полтавы» Івана Бішева, 1722 р., з позначенням місця проведення досліджень.

боти, в яких приділялася увага плануванню та історичній топографії Полтави (Іванюк, 1976, с.123-128; Полтавська фортеця, 1992, с.735-736; Вечерський, 1993, с.26-43; Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.73-75), можна стверджувати, що ділянка, обрана для будівництва, знаходилася поруч з Київським бастионом та однойменною брамою – головними воротами міста (рис.4).

У перші роки існування Полтави в якості губернського центру, за генерал-губернатора О.Б. Куракіна та, напевне, його наступників, занедбані укріплення фортеці повністю нівелюються (Бучневич, 2008, с.17). На місці колишніх ровів і валів з'являються бульвари, обмежені рівними рядами будинків, за якими на сьогодні можна більш-менш чітко виокремити межі фортеці. Про забудову цього місця кінця ХІХ – початку ХХ ст., що складалася із одно-півтораповерхових будин-

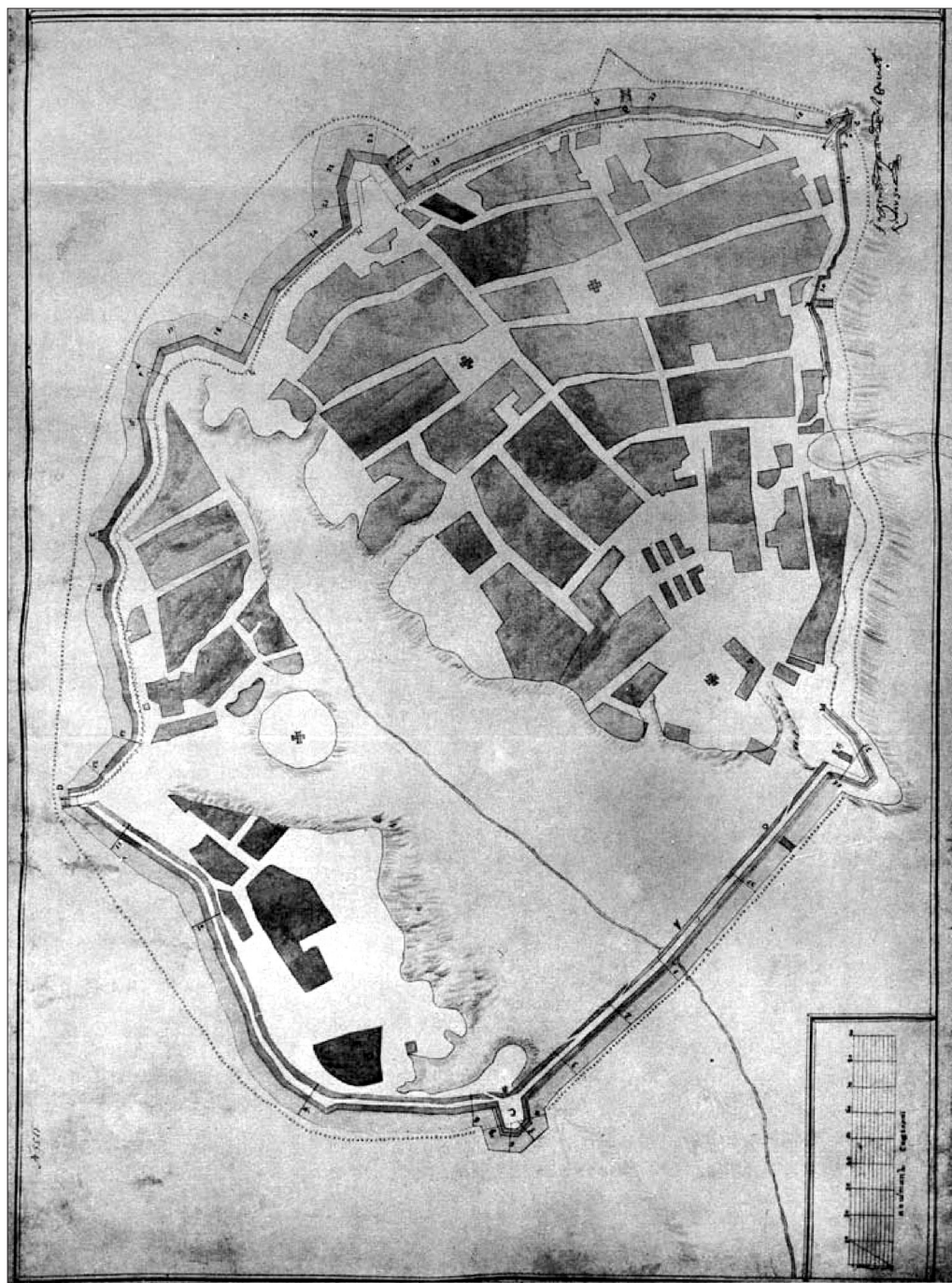


Рис.5. План Полтавської фортеці
Василя Кутузова, 1729 р.



Рис.6. Місце майбутнього розкопу на поштовій листівці поч. XX ст.

ків, надає уявлення світлина на листівці поч. XX ст., де зображено Олександрівську вулицю і Велику Петровську площу (рис.6).

Навпроти місця розташування котловану, а саме – на північний захід та захід від нього, розміщується Петровський парк. Із південного заходу ділянка обмежена цегляним парканом Полтавського краєзнавчого музею, з південного сходу та півдня – гаражами, що відмежовують територію від газонів поруч з музичним училищем ім. М.В. Лисенка.

Загальний репер відліку глибин розміщувався у західному кутку ділянки і мав позначку у Балтійській системі висот – 157.00 м над рівнем моря. Розміри котловану – 32 x 21 м, за формою він нагадував прямокутник (рис.7).

Учасники досліджень. До робіт були залучені: мол. науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ О.В. Сидоренко (м. Лубни), краєзнавці М.О. Радченко (с. Глинське Зіньківського району), В.С. Полапа, В.О. Петров (м. Полтава), лаборант Центру охорони та досліджень пам'яток археології Є.С. Калашник (м. Полтава). Науковий консультант – начальник Полтавської археологічної експедиції, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України по Полтавській області,

кандидат історичних наук О.Б. Супруненко. Фотофіксація археологічних об'єктів і знахідок виконана Ю.О. Пуголовком та М.О. Радченком; графічне оформлення робіт – Т.В. Менчинською, Є.С. Калашником, Ю.О. Пуголовком і О.С. Чигрином*.

Методичний бік робіт базувався на опрацьованому на практиці, у межах міської забудови, знятті верхнього прошарку відкладень з матеріалами ХІХ–ХХ ст. екскаватором – до глибини 0,5-0,9 м, що проводився під контролем археологів, з вивезенням цього ґрунту. Іноді землерийна техніка застосовувалася для прокопування сучасних перекопів, вибирання вигрібних ям та льохів.

При проведенні робіт у котловані була розбита 1-метрова сітка квадратів, з літерними позначеннями зі зростанням із заходу на схід, вздовж довшого боку котловану, та з цифровими – вздовж «широтних» коротших (відповідно від «А» до «Щ» та від «0» до «21») (рис.7).

Площа і форма розкопу була зумовлена конфігурацією необхідного для будівництва котловану, заляганням комунікацій зв'язку, газо-, водо- і каналізаційної мережі міста.

За станом виявлених культурних нашарувань, ділянку, на якій велися науково-рятівні археологічні дослідження, слід віднести до збережених незадовільно, оскільки її площа виявилася надзвичайно пошкодженою будівельними роботами ХVІІІ–ХХ ст. Тому, лише з рівня виявлення нашарувань поч. ХVІІІ ст., роботи проводилися вручну, з маневруванням групи землекопів від об'єкта до об'єкта.

* Роботи здійснювалися за відкритим листом № 099/0155 від 17.03.2008 р. на ім'я Пуголовка Ю.О., виданим Польовим комітетом Інституту археології НАН України, з наявністю відповідного дозволу Міністерства культури і мистецтв України № 22-089/08 від 10.04.2008 р. Автори висловлюють вдячність всім учасникам робіт, а також особам, які своєю увагою сприяли їх успішному завершенню.

Розділ 3.

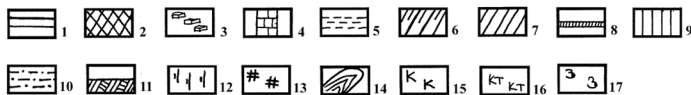
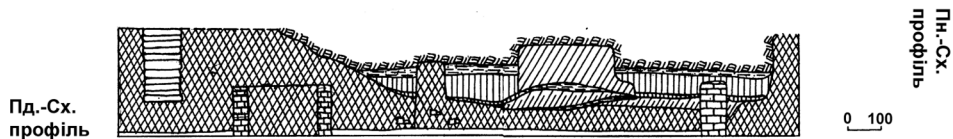
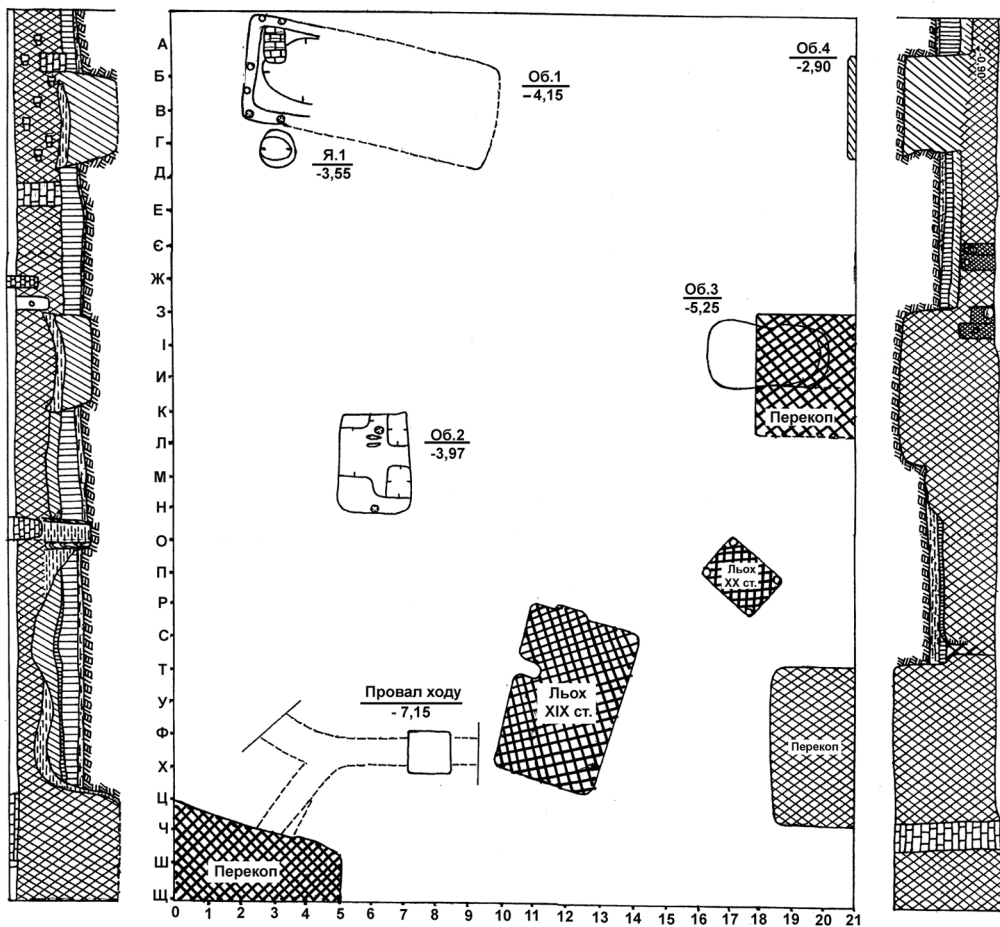
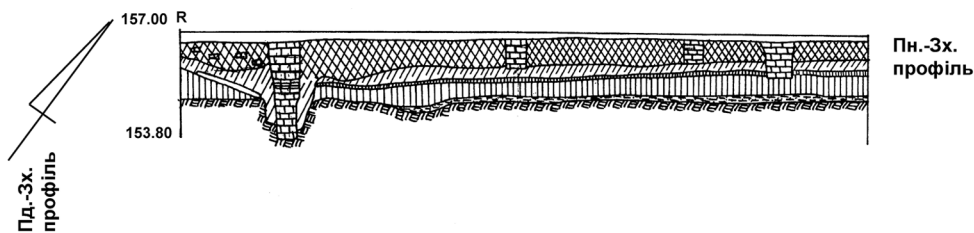
СТРАТИГРАФІЧНІ І ПЛАНІГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Ділянка майбутнього розкопу була засмічена рештками конструкції павільйону, засипана гранвідсівом, містила рештки бетонування. У південно-західній частині знаходилися залишки господарських приміщень мешканців сусіднього будинку та каркаси металевих гаражів. Особливістю цієї ділянки була добре вирівняна поверхня, без помітних западин та коливань висот.

Наслідком проведених робіт стало здебільшого вивчення заглиблених в материк частин котлованів споруд доби пізнього українського середньовіччя, що знаходилися під залишками будівель ХІХ–ХХ ст., за винятком кількох більш глибоких об'єктів (рис.7). На площі котловану, крім об'єктів, вивчених в ході проведення науково-рятивних археологічних досліджень, були виявлені й більш пізні підземні частини споруд, що не досліджувалися, а саме: у квадратах 18-20 З-К, практично над об'єктом 3, знаходився пізній перекоп; у квадратах 16-18 Н-П – рештки льоху ХХ ст., в чорноземному заповненні якого збереглися дерев'яні стовпи по кутах; на північ від цього льоху, у квадратах 11-15 П-Ф, – ще один погріб ХІХ ст.; на південний схід від зазначеного, у квадратах 18-20 С-Ц, до меж котловану потрапила частина пізнього перекопу ХХ ст. (рис.7).

Вибирання котловану розпочалося з *північно-західної частини* (рис.7). Стратиграфічна ситуація, виявлена у профілі цього борту котловану, виявилася наступною:

- 0 м – 0,20-0,25 м – шар зі значним вмістом гранвідсіву та піску;
- 0,20-0,25 м – 0,60-0,75 м – мішаний шар ХІХ–ХХ ст.;
- 0,60-0,75 м – 1,00-1,15 м – чорноземний шар з матеріалами ранньомодерної доби;
- 1,00-1,15 м – 1,05-1,25 м – прошарок ґрунту, насичений вуглинами;



- 1,00-1,15 м – 1,45-1,85 м – шар похованого чорнозему;
- 1,45-1,85 м – 1,75-2,15 м – передматериковий суглинок;
- 2,15 м – материковий лесоподібний суглинок.

Під новітніми будівельними рештками лежав шар із залишками життєдіяльності полтавців ХІХ–ХХ ст., насичений побутовим та будівельним сміттям. Тут знаходилися фундаменти будинку ХІХ – поч. ХХ ст. (рис.7). Зауважимо, що в переважній більшості ці фундаменти були заглиблені на 0,7-1,0 м, крім основи дещо ранішої будівлі, що розміщувалася між 2-м та 4-м метрами, – її глибина досягала 3-х м. Ця ділянка фундаменту будівлі початку-середини ХІХ ст. частково перекривала об'єкт 1 (рис.7). Із певною долею вірогідності, залишки всіх цих фундаментів можна пов'язати із півтораповерховим будинком, зображення якого наявне на наведеній вище світлині поч. ХХ ст. (рис.6).

Потужність описаного шару коливалася від 0,5 до 0,9-1,0 м. Нижче залягав культурний шар *ранньомодерної доби*. Привертає увагу, насамперед, невелика потужність культурних нашарувань цього періоду – 0,3-0,4 м. Під ним лежав тонкий прошарок чорноземного ґрунту, насичений попелом і вугликами, потужністю в 0,05-0,10 м. Нижче розпочинався шар похованого чорнозему потужністю від 0,4 до 0,6 м, який підстилав передматерик товщиною в 0,3 м, і материк – жовто-палевий лесоподібний суглинок.

У цілому зазначена стратиграфічна ситуація характерна для всієї ділянки котловану. Певні відмінності полягали в різній потужності шарів та ступенях їх пошкодження перекопами і фундаментами.

Північно-східний борт котловану був дуже пошкоджений новітніми перекопами, що тягнулися майже вздовж всієї довжини стінки котловану, «доповнені» траншеями комунікацій, а також рештками цегляного фундаменту від будинку ХІХ ст. (рис.7). Під час стратиграфічних досліджень на цьому профілі виявлений пізньосередньовічний об'єкт 4 (рис.7), що досліджувався частково. Рівень його виявлення від сучасної денної поверхні досягав -0,9 м (-156,1 м від «0»). В цілому характер стратиграфії позначався меншою збереженістю культурних нашарувань

Рис.7. Полтава, вул. Конституції, 4. Загальний план котловану

з нанесеними об'єктами та профілями стінок.

Умовні позначення: 1 – шар гранвідсів та піску; 2 – шар, насичений будівельним сміттям та матеріалами ХІХ–ХХ ст.; 3 – цегла; 4 – рештки фундаментів; 5 – глина; 6 – шар із матеріалами ХVІІІ–ХІХ ст.; 7 – чорноземне заповнення об'єктів; 8 – прошарок із вмістом вуглин та попелу; 9 – похований чорнозем; 10 – передматерик; 11 – материк; 12 – вуглини; 13 – фрагменти обмазки і печини; 14 – рештки дерев'яних конструкцій; 15 – кераміка; 16 – кістки тварин; 17 – залізо.



Рис.8. Котлован будівництва.
Рештки дерев'яної конструкції.

доби пізнього українського середньовіччя та відсутністю в цьому профілі шару, насиченого попелом і вуглинами.

Як і в попередніх профілях бортів котловану, стратиграфічна ситуація у *південно-східному* профілі була доволі сталою. Значна частина культурних нашарувань пошкоджена новітніми перекопами, ямами та рештками фундаментів і підвальних приміщень гаражів. У південно-східній частині профілю простежений значний перекоп ХІХ ст., довжиною близько 8 м. Цей перекоп чітко виділявся чорноземним заповненням на тлі материкового дна котловану, займаючи кв. 0-4 Ц-Щ (рис.7). У перекопі, а саме в стінці борту котловану, збереглися рештки дерев'яної конструкції, призначення якої не досить зрозуміле. Ця конструкція знаходилася за 1 м на південний схід від південно-західного борту і являла собою зруб, складений з тесаних дощок, шириною 1,20 м та висотою 2,30 м (глибина виявлення -1,00 м від поверхні, або -156,0 м від «0») (рис.7; 8). Зруб мав правильну квадратну форму і нагадував колодязь, проте така інтерпретація цього об'єкту викликає сумніви. Можна припускати, що ця конструкція пов'язана певним чином із підземним ходом, провал якого був зафіксований за 8 м на південний схід.

Збережені культурні нашірвання доби пізнього українського середньовіччя у *південно-західному* профілі були також пошкоджені більш пізніми перекопами, рештками фундаментів будинків кін. ХІХ – поч. ХХ ст. і траншеями від комунікацій. У профіль потрапили кілька об'єктів, вірогідно, ХVІІІ ст., що не досліджувалися, оскільки «виходили» поза межі розкопу. Вони мали чорноземне заповнення, перекрите зверху глинистим прошарком, були впушені у материк з рівня похованого чорнозему. Між 19-м і 23-м метрами профілю (за промірними позначками з півночі на південь) спостерігалось певне підвищення культурного шару доби пізнього українського середньовіччя. Тут глибина його залягання коливалися від 0,6 до 1,00 м від «0». На цьому підвищенні були помітні сліди материкового суглинкового викиду потужністю близько 0,3 м (рис.7). Вірогідно, таку ситуацію слід пов'язувати зі влаштуванням господарської ями ХІХ ст., що розташовувалася поруч.

Отже, стратиграфічні умови ділянки були більш-менш одноманітними, що вказувало на її розташування в цілком складеному міському просторі неподалік від укріплень. Ця ділянка у ХVІІ-ХVІІІ ст. не зазнавала істотних перебудов і змін у плануванні, які відбулися у наступних століттях. На цій території не сформувалося й потужних культурних нашірвань, або ж вони були знищені будівництвом ХІХ ст. Це певним чином відобразилося й на планіграфії об'єктів.

У ході досліджень 2008 р. виявлені лише рештки заглиблених частин двох житлових та господарського об'єктів доби пізнього українського середньовіччя, однієї ями цієї ж доби, а також кількох провалів підземних ходів. До меж розкопу потрапили і перекопи ХІХ–ХХ ст. Планіграфічна ситуація, зафіксована в ході розкопок, дозволяє вбачати в їх розташуванні залишки вуличної забудови ХVІІІ ст., наявність якої підтверджується матеріалами Румянцевського опису 1765-1769 рр.

Розділ 4. ДОСЛІДЖЕНІ ОБ'ЄКТИ

Цей розділ присвячений опису досліджених решток господарсько-житлових об'єктів, а також залишків фортечних підземних комунікацій, що вивчалися у збережених, заглиблених в похований ґрунт і материк, частинах.

Яма 1 (*господарська*) виявлена у північно-західній частині розкопу, поблизу об'єкта 1, у кв. 3-4 Г-Д. Досліджувалася в материк, з рівня 3,15 від «0», оскільки була пошкодженою рештками фундаменту та підвального приміщення житлового будинку кін. ХІХ – поч. ХХ ст. (рис.7). Мала округлу в плані форму. Стінки виявилися випаленими, прямовисними, переходили в основі у дещо закруглене дно. Розміри: 1,18 x 1,24 м, глибина від рівня виявлення – 0,4 м (3,55 м від «0»). У чорноземному заповненні знайдена велика кількість вуглин (рис.9; 10). Стосовно знахідок, котрі походять з ями, слід вказати, що хоча вони є нечисленними, проте, деякі з них відзначаються помітною виразністю.

Основними матеріалами виявилися фрагменти кераміки, які належали уламкам гончарного посуду. Також у заповненні знайдені фрагменти скляного посуду й індивідуальні знахідки, виготовлені з глини і скла.

Кухонний посуд представлений незначною кількістю фрагментів горщиків, які, відповідно до характеру випалу поверхні, розподілені на димлені і світлоглиняні.

До групи *димлених (морених)* через відновний випал (*Виногородська, 1997, с.130*), належить фрагмент масивного, на тонких плічках вінця горщика, прикрашеного хвилеподібними зашипами на зрізі та валикоподібним потовщенням на середині висоти зовнішньої поверхні (рис.11: *Л*), що нагадує характерні верхні частини посуду варіанту *б* типу 2 II-го періоду, за типологією О.В. Ханка (*Ханко, 2000, с.61*). Гончарне тісто черепка світло-сіре, добре відмучене. Відповідно до хронологічних рамок типу, виділеного у типології, виріб можна віднести до 1-ї пол. ХVІІ ст., але не виключено, що такі зразки кераміки побутували і пізніше.



Рис.9. Полтава, вул. Конституції, 4. Яма 1. Загальний вигляд.
Із заходу. Досліджена частина під новітнім перекопом.

Горщики зі світлим черепком. Представлені фрагментами вінець опуклобоких гончарних виробів з невисоким вінцем зі сплюсненим зрізом. Виготовлені вони з світлого, добре відмученого тіста, в якому наявні незначні домішки дрібних камінців. Вінця прикрашені на зовнішньому боці паличковими відбитками або ж врізною лінією під зрізом, часом з хвилеподібними зашипами на ньому. Орнаментовані, головним чином, пасками та хвилями коричневого ангобу. На одному фрагменті такий орнамент поєднано з косими рисками, на іншому — з ляпкою жовто-зеленої поливи на внутрішній поверхні (рис.11: 2, 3). За характером орнаментатії, фрагменти датуються 1-ю пол. XVIII ст. (Ханко, 2000, с.55).

До *столового посуду* належить фрагмент крисів світлоглиняного полумиска, дзеркало якого вкрите білим ангобом. Орнамент складається із пасків та хвиль брунатного ангобу, а також великих ляпок червоного, що утворюють композицію флористичного характеру. Датуються такі зразки кераміки 1-ю пол. XVIII ст. (рис.11: 4).

Скляні вироби представлені уламками тарного і столового посуду. До тарного належить фрагмент денця пляшки. Столовий посуд репрезентований уламками виробів, призначених для напоїв. Це фрагмент основи фужера із частиною ніжки (рис.11: 8) та уламки стінок зеленого прозорого кухля, що вкритий пасками жовтого і блакитного кольорів,

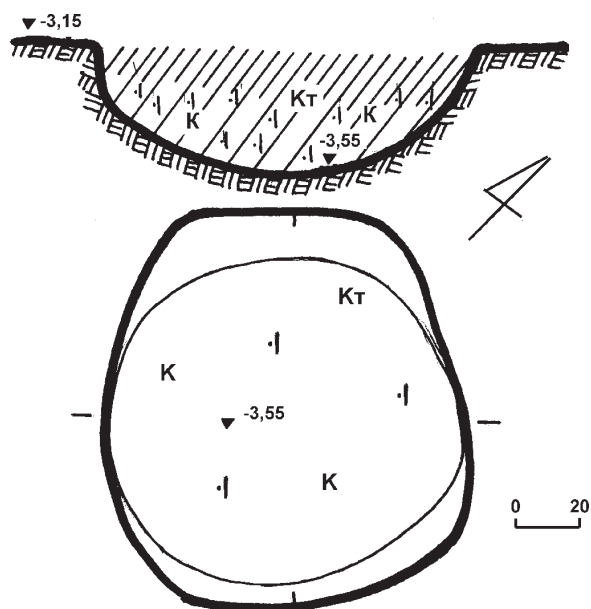


Рис.10. Полтава,
вул. Конституції, 4. Яма 1.
План і перетин.

зі стилізованим рослинним орнаментом та частиною напису уставним шрифтом: «...рського вели...» (рис.11: 9, 10; 36: 1). Цей кухоль, вірогідно, має широке датування – кін. XVII – 1-а пол. XVIII ст., та є нагородним. Варто зазначити, що уламок подібного кухля трапився у верхній частині заповнення житла №18 у 1999 р. (Мироненко, 1999, с. 48). Форми, аналогічні уламку пляшки, з'являються ще в XVII ст., а ніжку фужера можна датувати у межах XVIII ст.

Індивідуальні знахідки з кераміки репрезентують ігрові фішки – крем'яхи, виготовлені зі стінок гончарного горщика та полив'яного полумиска, що належать до першої половини XVIII ст. (рис. 11: 5, 6).

До зразків дрібної керамічної пластики відноситься невеликий уламок чашечки люльки зі втраченими вінцями та вцілілою тулійкою, розмірами 3,1х3,2 см (рис.11: 7). Вірогідно, він належить до варіанту 1 або 2 типу I, за морфологічною класифікацією О.В. Коваленко (Коваленко, 2008, с.43, рис.18). Люлька виготовлена з каолінової глини. Орнаментована пасками на шийці чашечки та стилізованими «сосонками» – варіант 2 г, II типу орнаментатії (Там само, с.79, рис.33). Зважаючи на поширеність декорувального елемента «сосонка» на виробках українських люлькарів, і особливо у XVIII ст. (Там само, с.81), цілком можливим є місцеве виробництво такої люльки та її датування в рамках XVIII ст.

Індивідуальні знахідки зі скла представлені доволі унікальною – округлою, з опуклим зворотнім боком, вставкою до персня. На лицьовій

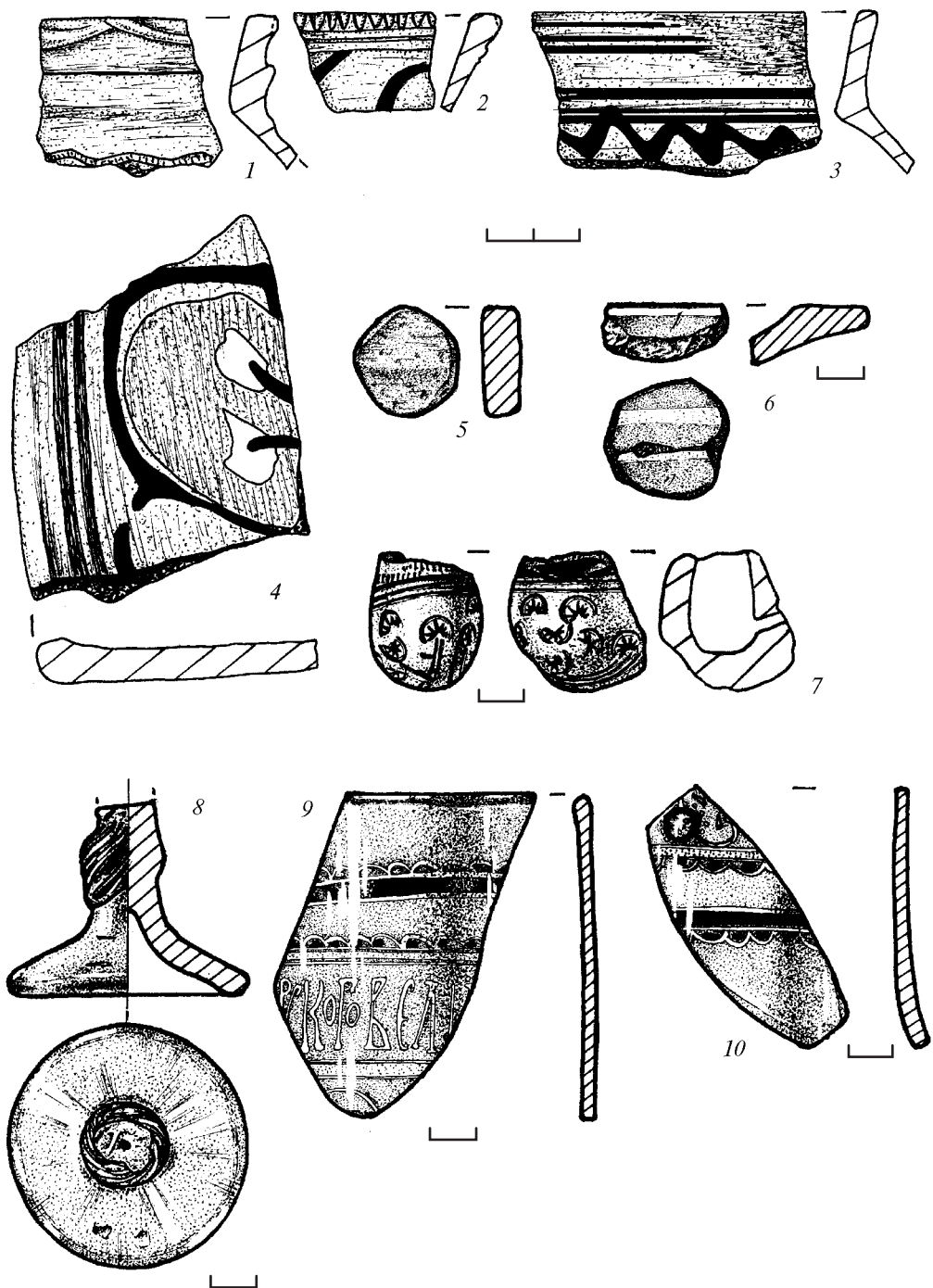


Рис.11. Яма 1. Знахідки.
1-7 — кераміка; 8-10 — скло.



Рис.12. Яма 1.
Вставка до персня. Скло.

частині інталії вміщене зображення Георгія Переможця, який вбиває змія (рис.12; 36: 2). Діаметр вставки – 1,5 см. Виконана прикраса, вірогідно, у прозорому склі. Датується виріб широко: кін. XVII – XVIII ст.

На підставі отриманих знахідок господарську яму можна датувати *першою половиною – серединою XVIII ст.*

Об'єкт 1 (підвальне приміщення житлового будинку) розміщувався у північно-західній частині котловану, у кв. 2-10 А-Д. Досліджувався у материк у рівня 3,0 м від «0», оскільки разом із ямою 1 мав аналогічні пошкодження (рис.7). Зберіг підпрямокутну форму, витягнуту у широтному напрямку, орієнтований стінами за сторонами світу. Загальна довжина – 7,80 м, ширина – 3,00 м, глибина від рівня виявлення – 1,15 м (4,15 м від «0»). Досліджений на нижню третину глибини (рис.13-14).

Уздовж його південної стінки простежені рештки дерев'яної плахи, вірогідно, від конструкції стіни. Розміри плахи наступні: довжина – 1,60 м, ширина – 0,2 м. По периметру споруди виявлені шість стовпових ямок різного діаметру та глибини, які знаходилися в канавках, що влаштовані паралельно стінам. Ширина цих канавок коливалася від 0,20 до 0,24 м, а глибина – від 0,17 до 0,26 м. Зауважимо, що стовпові ями, розташовані в кутах споруди, мали дещо більші розміри, ніж ті, що знаходилися посередині стін, а саме: їх глибина – від 0,45 до 0,55 м, діаметр – до 0,40 м. Інші стовпові ямки були меншими: глибина – від 0,26 до 0,35 м, діаметр – до 0,20 м. У внутрішньому просторі об'єкту 1 знаходилася яма видовженої форми зі скругленими кутами, що конструктивно була пов'язана з цією спорудою. Яма тяжіла до північної стінки котловану: ширина – 1,80 м, глибина від рівня виявлення – 0,80 м (рис.14).

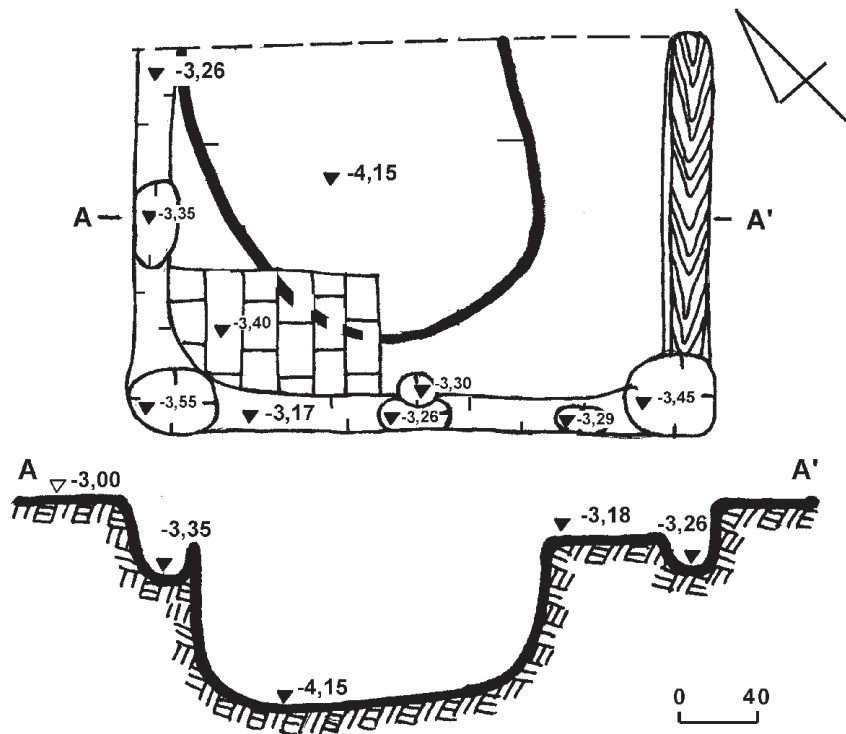


Рис.13-14. Полтава, вул. Конституції, 4. Об'єкт 1. Загальний вигляд. Із південного заходу. Досліджена частина під фундаментом будинку.

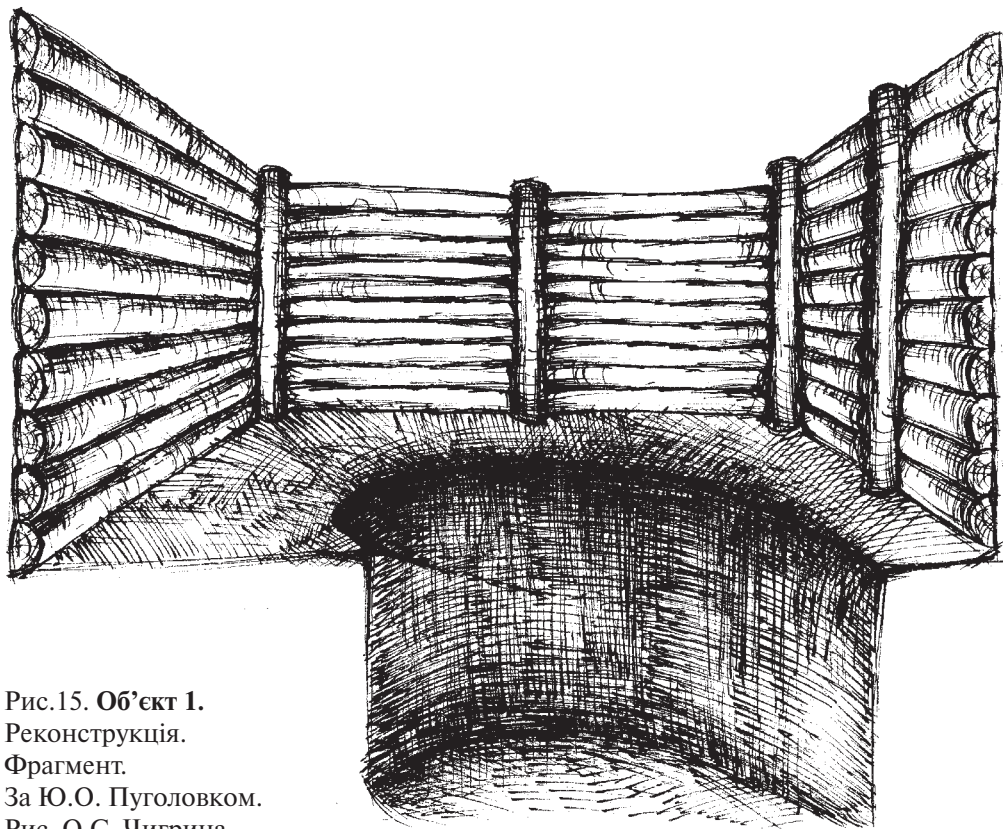


Рис.15. Об'єкт 1.
Реконструкція.
Фрагмент.
За Ю.О. Пуголовком.
Рис. О.С. Чигрина.

Отже, об'єкт 1 належить до решток каркасно-стовпової конструкції, про що свідчить розміщення стовпових ямок вздовж його стін (рис.14). Вірогідно, що стіни викладалися з невеликих, підтесаних колод, котрі заганялися в пази стовпів. На користь цього свідчить і наявність по периметру неглибоких канавок, які виникли внаслідок просідання дерев'яної конструкції у материк. Стосовно призначення цієї споруди, можна припустити, що маємо справу із рештками заглибленої (господарської) частини житлового приміщення, на зразок давньоруського холодного підкліту (рис.15). На це вказує також і значна глибина об'єкту, який був, вірогідно, впущений у материк з глибини 2,10-2,15 м, тобто, його загальна глибина досягала 4,00 м. На жаль, більш певно про призначення цього об'єкта судити важко, адже він був пошкоджений під час перебудов на ділянці.

Подібна підземна господарська частина житлового будинку виявлена і на передгородді Полтави у 2007 р., хоча мала дещо менші розміри (Ткаченко, Яремченко, 2008, с.110-111, рис.1).

Заповнення котловану дослідженої будівлі було чорноземним, зі значним вмістом кераміки, кісток тварин та вугілля. Виявлені знахідки розподіляються на кілька груп: вироби з глини, скла і заліза.

Найбільшу кількість уламків складає кераміка, серед якої виокремлюється кухонна (горщики, покритишки, макітри та сковорідки) і столова (миски, полумиски, глеки). Загальна кількість виявлених уламків становить 121 од.

Кухонна кераміка. Горщики розподілені на димлені і світлоглиняні, відповідно до характеру випалу поверхні.

Горщики з димленою поверхнею нечисленні, представлені переважно фрагментами верхніх частин. Серед виявлених матеріалів: фрагмент верхньої частини широкого, з діаметром вінця 23,0 см, горщика, що прикрашений по зрізу хвилеподібними пальцевими вдавленнями та незначним рельєфним потовщенням – пружкою на середині висоти із зовні, має потовщення у верхній частині плічок та на заломі (рис.17: 1); уламок верхньої частини невеликого димленого горщика, з діаметром вінця 11,0 см, зі значним потовщенням внутрішнього ребра під вінцями, орнаментований горизонтальними паралельними вузькими врізними лініями у верхній частині вінця і на плічках в основі вінця, а також хвилею, що нахилена вліво у нижній частині плічок (рис.17: 2). Виявлені і дрібні фрагменти вінець димлених горщиків без закраїн, що орнаментовані двома горизонтальними врізними лініями в основі вінця, або ж потовщенням на середині висоти вінця і врізною хвилею на ньому. Також до групи уламків димлених горщиків відноситься фрагмент стінки, вкритої вертикальними лискованими лініями.

Переважна більшість знахідок димлених горщиків з об'єкта 1 може датуватися 2-ю пол. XVII ст.

Димлені горщики 1-ї пол. XVIII ст. наявні лише у двох фрагментах верхніх частин. Один має невисоке, загнуте до середини вінце, із масивною плавною закраїною з порожниною всередині, вузькими плічками, які у місці переходу до тулуба утворюють ребро. Саме остання ознака є хронологічним індикатором для датування виробу 1-ю пол. XVIII ст. (рис.17: 4). Другий – фрагмент верхньої частини опуклобокого димленого горщика, датованого як і попередній. Він має закраїну-валик, орнаментований пасками та хвилею рудуватого ангобу.

Горщики зі світлим черепком репрезентовані значно більшою кількістю уламків. Вони виготовлені із добре відмуленого світло-сірого тіста, зрідка темнішого кольору, на зламі окремих фрагментів візуально помітні дрібні шматочки камінців, чорні вуглики або поодинокі фракції



Рис.16. Об'єкт 1. Знахідки. Уламки вінець та верхніх частин горщиків. XVIII ст.

піску. Виявлені знахідки розподілені за морфологічними ознаками наступним чином:

- фрагмент розлогого вінця світлоглиняного горщика зі сплюсненим верхом, орнаментований по зовнішньому краю косими вдавленнями-насідками і горизонтальною врізною лінією під зрізом (рис.17). Датується 1-ю пол. XVIII ст.;

- фрагменти опуклобоких горщиків без виступу-закраїни на внутрішній поверхні, у місці переходу вінця в плічки. Прикрашені на зовнішній поверхні багатокомпонентним орнаментом, що складався із врізних ліній, горизонтальних розчосів та різних типів візерунку, нанесеного рудим, червонувато-брунатним або коричневим ангобами. Елементи орнаменту – паски, хвилі, ляпки, «птички» (рис.16; 17: 16-26). В одному випадку посудина була вкрита темно-зеленою поливою з обох боків (рис.17: 27). Горщики цього типу могли побутувати у XVIII ст.;

- фрагменти верхніх частин світлоглиняних гостроріберних горщиків, орнаментованих пасками, хвилями, ляпками рудого, червонуватого або білого ангобу (рис.17: 25, 26). В одному випадку вінце крайковане зеленою поливою. Знахідки датуються сер. – 2-ю пол. XVIII ст.

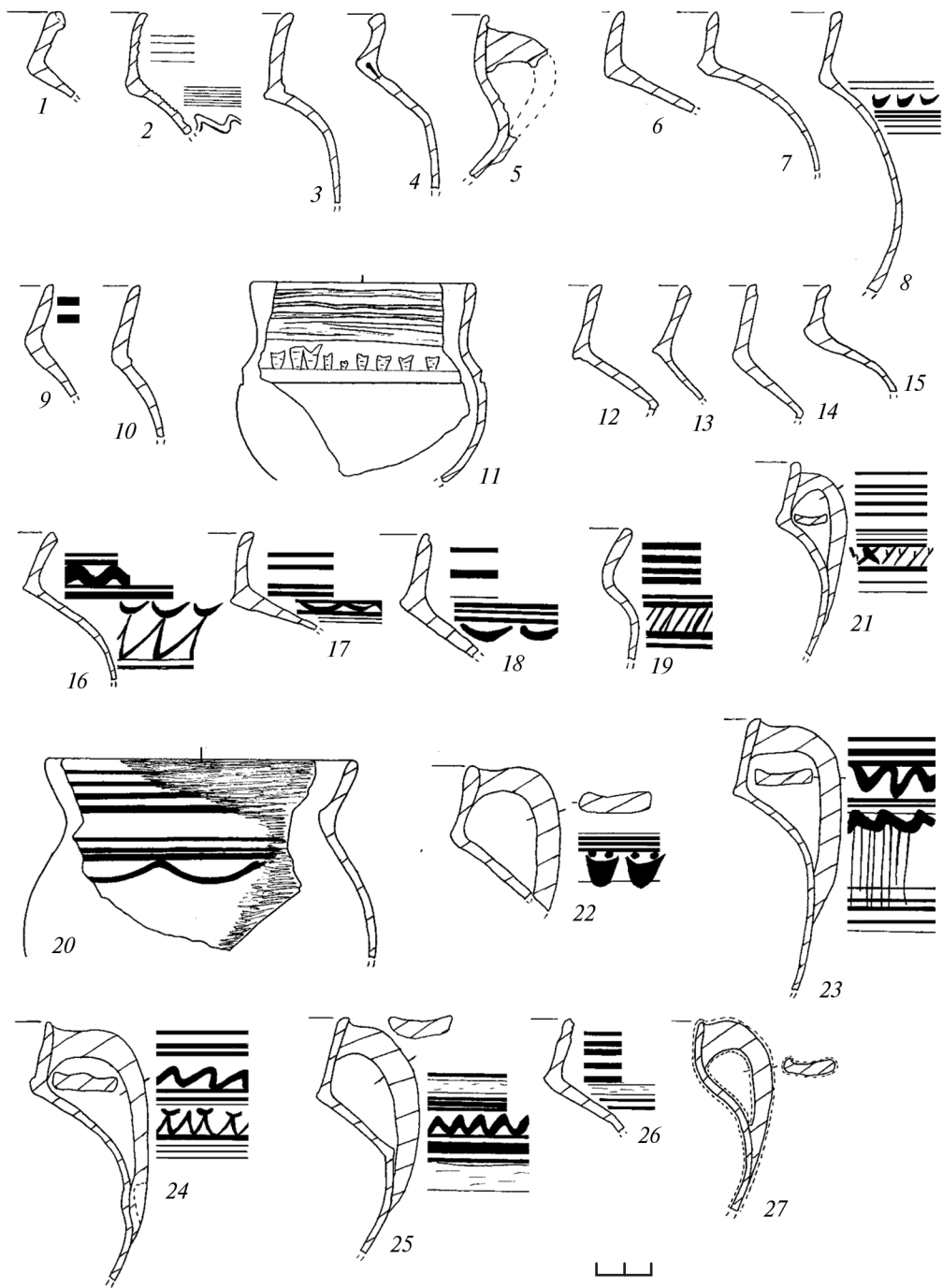


Рис.17. Об'єкт 1. Знахідки. Уламки вінець та верхніх частин горщиків.
Кін. XVII — 2-га пол. XVIII ст.



Рис.18. Об'єкт 1. Знахідки. Уламки макітер. *Кераміка*.

Макітри. Цей різновид посуду представлений уламками виробів, що виготовлені із добре відмученого тіста, з черепком теракотового кольору (рис.18). Прикрашені багатокомпонентним орнаментом, що складається із пасків і хвиль, нанесених білим або червонуватим ангобами (рис.19: 1). Загалом вироби виготовлені із світлої глини, проте, один уламок – димлений, вкритий лискуванням (рис.19: 2). Описану групу посуду можна датувати 1-ю пол. XVIII ст.

Покришки виявлені у заповненні об'єкту в уламках, на деяких з них збереглися ручки. Переважна кількість покришок є світлоглиняними, лише три з них мають димлену поверхню (рис.21: 3-5). Серед загальної кількості виробів виокремлюються кілька типів: без зарізу, із незначним зарізом, та ті, що мають виразний заріз. Датуються кін. XVII – XVIII ст.

Сковорідки (пательні) представлені незначною кількістю знахідок (рис.20; 21: 1, 2). Це уламок стінки з фрагментом тулійки та частина сковорідки із широкими розлогими крисами, на яких кріпилася масивна тулійка. Денце сковорідки має утор, дзеркало на крисах та стінках орнаментоване п'ятьма концентричними колами. Всі вироби виготовлені зі світлої глини. Датуються вони в межах XVII–XVIII ст.

Столовий посуд.

Миски дійшли у фрагментах верхніх частин, з вузькими або широкими крисами (друга підгрупа є хронологічно більш ранішою). Бічне ребро

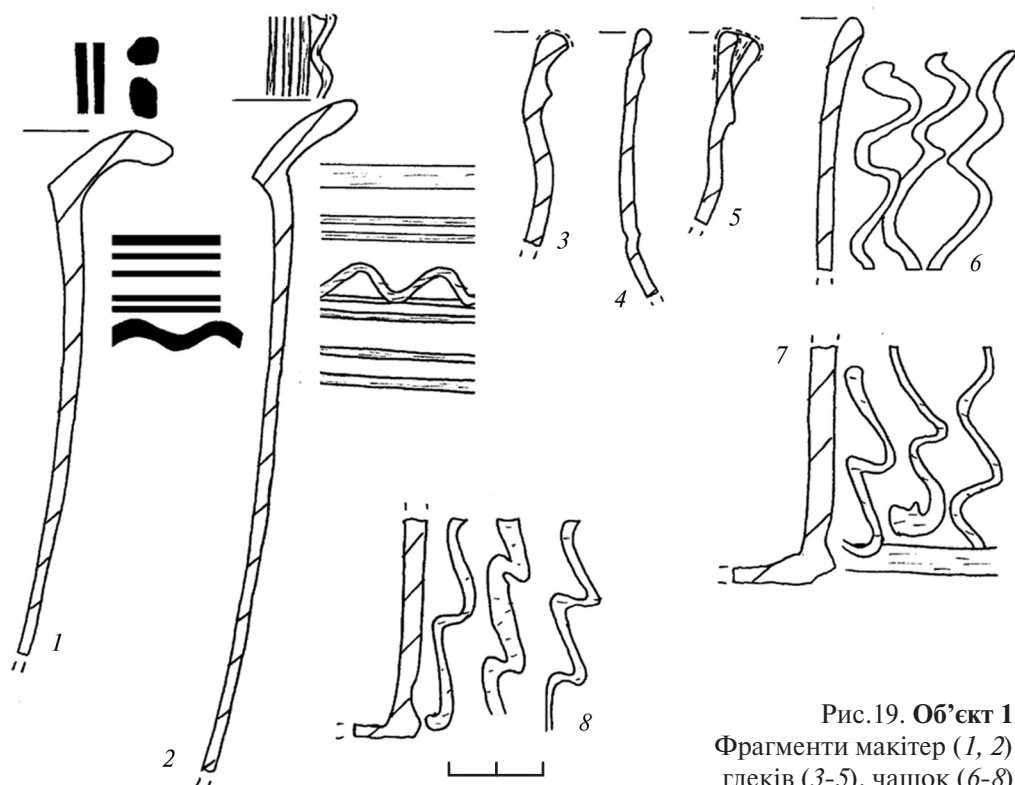


Рис.19. Об'єкт 1.
Фрагменти макітер (1, 2),
глеків (3-5), чашок (6-8).

в різних випадках чітко виражене або плавне. Закраїни характерні, навісаючі над дзеркалом, підтрикутні в профілі (рис.22: 1, 4-6). Деякі вкриті білим ангобом і орнаментовані пасками (рис.31) або пасками та хвилями рудого і коричневого ангобу (рис.22: 1), одна миска – із подвійним випалом поверхні, прикрашена накапуванням рудою поливою (рис.22: 5).

Основна маса знахідок, за приблизними та повними аналогіями, датується 1-ю пол. XVIII ст. (Ханко, 2000, рис.7; 16).

Група *полумисків* репрезентована вісьмома фрагментами верхніх частин та крисів різних виробів, датованих у межах XVIII ст. Криси розлогі, часто потовщені на зрізі. Переважно посуд вкритий білим ангобом і прозорою поливою з підполивним розписом червоно-брунатними, сірватими, зеленими фарбами, або накапуванням зеленою поливою по білому ангобу (рис.22: 3, 4, 6, 7). Один фрагмент орнаментований торчовими кривульками синюватого ангобу, що, вірогідно, належить посудині чернігівського виробництва (Ханко, 2000, с.61) (рис.22: 2). Орнаментальні елементи, якими прикрашено вироби: паски, хвилі, накапування, стилізовані пелюстки, розетки, трикутні поля цяток, торчові кривульки.

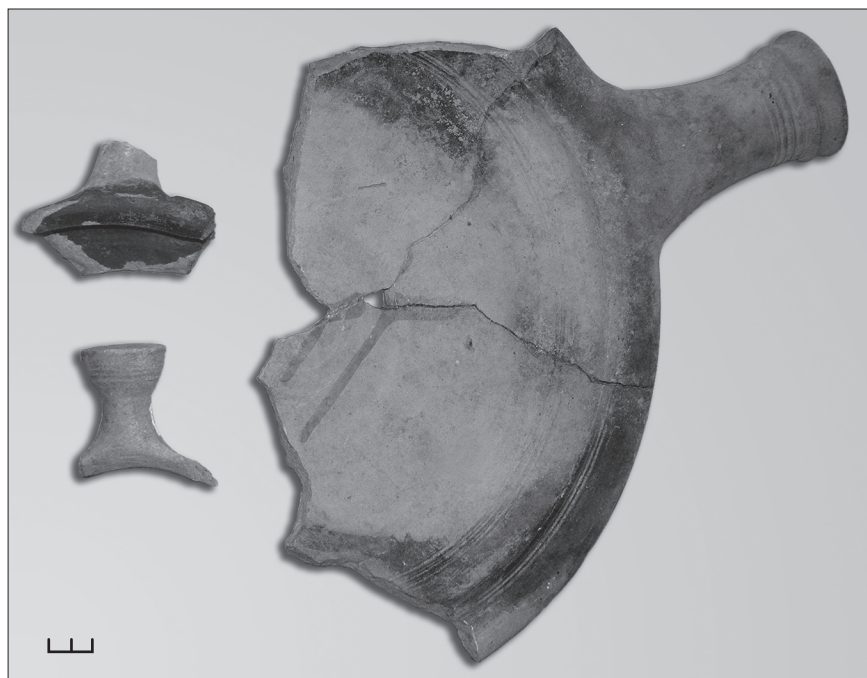
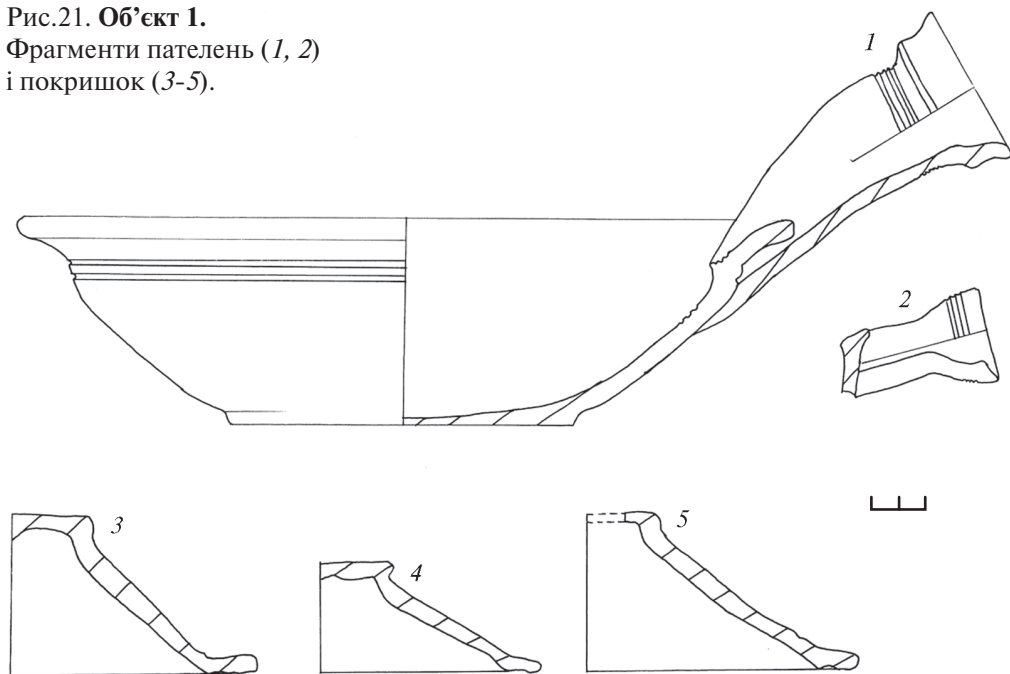


Рис.20. Об'єкт 1. Уламки пателень.

Рис.21. Об'єкт 1.
Фрагменти пателень (1, 2)
і покришок (3-5).



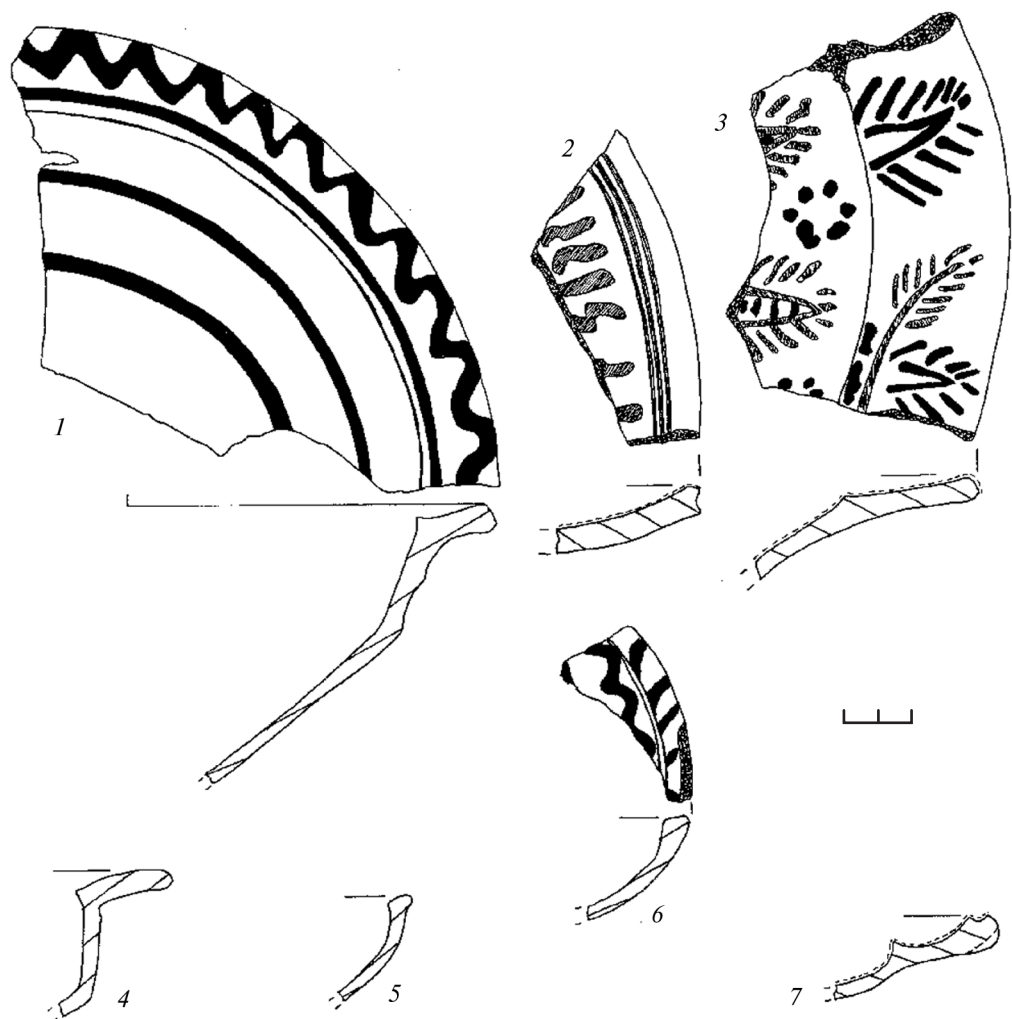


Рис.22. Об'єкт 1. Знахідки. Уламки мисок і полумисків.

Слід звернути увагу на уламок глибокої тарілки з широкими крисами й утором, зрізаним смугою, дзеркало якої вкрите білим ангобом і орнаментоване по краю крис півколами, в які вміщені три ромби і накрапування сірого ангобу (рис.23). За характером оформлення утору виріб можна датувати рубежем XVIII – XIX ст. (Ханко, 2000, с.60).

Глеки представлені фрагментами вінець і плічок (рис.19: 3-5), серед яких чотири – мають димлену поверхню, датуються XVII – поч. XVIII ст.; три – світлоглиняні, вкриті ззовні білим ангобом, і належать

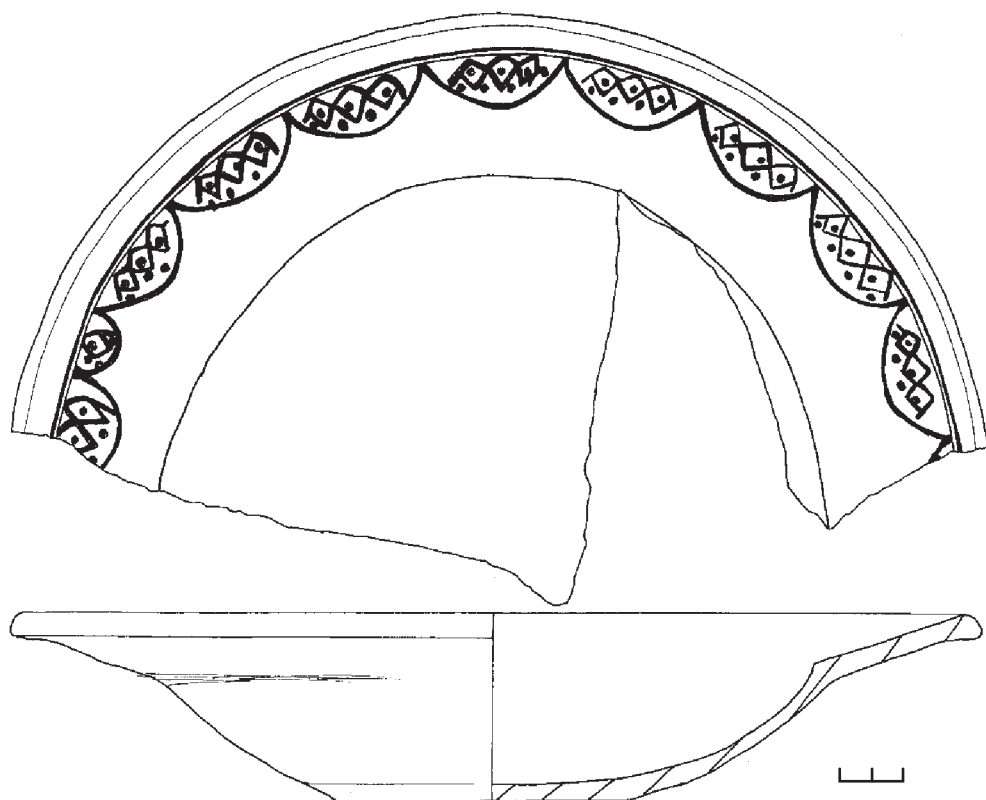


Рис.23. Об'єкт 1. Фрагмент ангобованої тарілки.

до 2-ї пол. XVIII ст. В одного виробу – виділений носик, а зріз вінця – крайкований зеленою поливою.

Чашки теракотового кольору репрезентовані уламками вінець та донець (рис.19: 6-8). Зовнішня поверхня вкрита вертикальними хвилями білого ангобу. Датуються вони XVIII ст.

Також у заповненні об'єкту 1 виявлено значну кількість *архітектурно-декоративної кераміки* – кахлів, що, вірогідно, могли належати до декорування однієї групи.

Кохлі винятково коробчасті, розподілені на підгрупи відповідно до морфологічних ознак – лицьові, кутові, карнизні.

Лицьові кахлі представлені переважно уламками та фрагментами лицьових пластин, на деяких частково збережені румпи. На поверхні всіх кахлів простежені сліди кіптяви, на деяких збереглися залишки вапна від побілки. Головним чином кахлі цього типу розрізняються за орнаментом. Переважаючим є рослинний: в арках (рис.24: 3; 28: 4) або ж

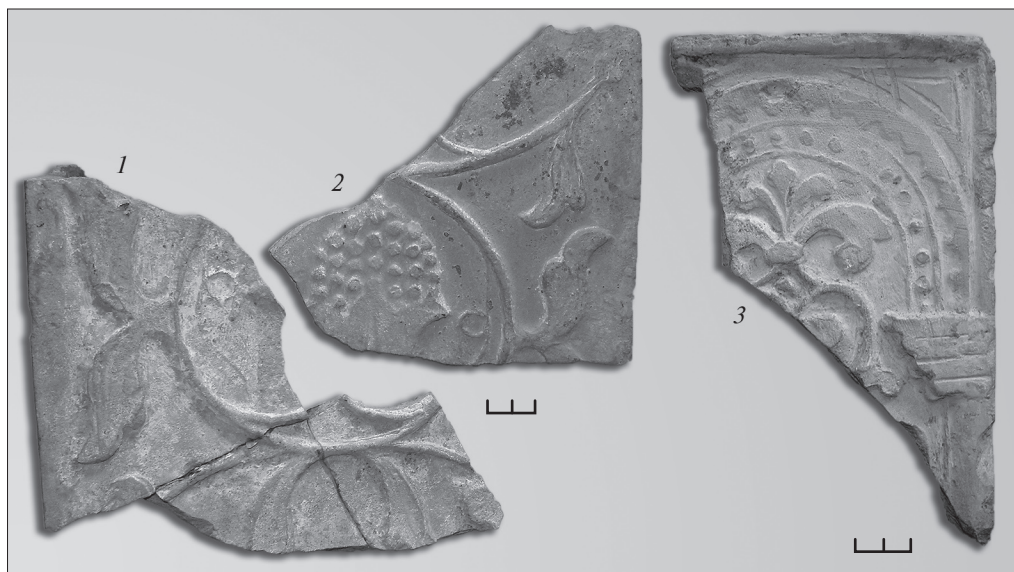


Рис.24. Об'єкт 1. Фрагменти кахлів з рослинним (1, 2) та комбінованим (3) орнаментом.

із використанням лози, що виходить з кутів, подвійних листків, листя дуба, грона (рис.24: 1, 2; 26-27) чи з лози і квітів хмелю, стебел квітів та плодів. Гроно, як елемент орнаментики кахлів, широко відоме в українському кахлярстві (Супруненко, 1995, с.93-99; рис.5: 2). Цю підгрупу можна датувати в рамках XVIII ст.

Зустрічається також килимовий орнамент, що набув поширення за доби бароко (Виногородська, 2007, с.446). На окремих кахлях центром композиції є стилізоване серце, лінії орнаменту знаходять продовження поза лицьовою пластиною одного виробу (рис. 25: 1; 36: 3) або в центрі композиції зустрічається переплетення стебел і вензель з 2-х грона та квітки (рис.26-27; 28: 3). Верхня межа датування кахлів такого типу знаходить продовження в орнаментіці архітектурно-декоративної кераміки 1-ї пол. XIX ст.

На деяких кахлях нанесений килимовий геометричний візерунок (рис.29: 1). Подібна орнаментация у своїх різновидах часто використовувалася в пізньосередньовічному українському кахлярстві. Л.І.Виногородська датує застосування подібного типу декору кахлів XVII–XVIII ст. (Виногородська, 2007, с.446).

До цього ж типу орнаментации відносимо килимовий хрещатий візерунок з хрестами «тевтонського» типу у ромбах, утворених діагональ-

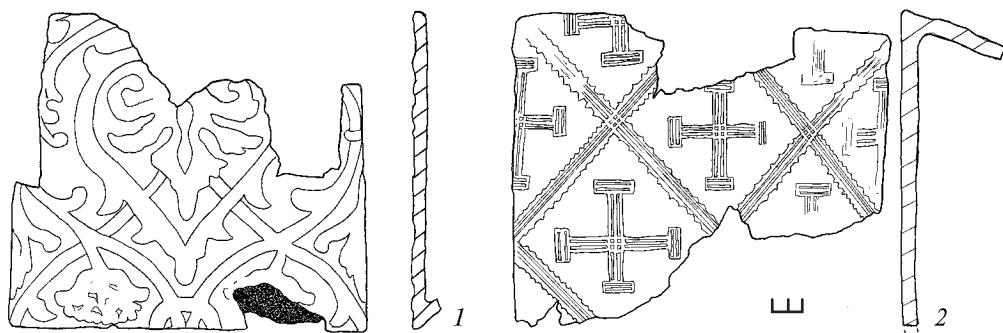


Рис.25. Об'єкт 1. Знахідки. Кахлі з рослинним (1) і хрещатим (2) орнаментом. Кераміка.

ними прямими (рис.25: 2). Вірогідно він є різновидом хрещатого орнаменту, також представленого на кахлях цієї колекції і поширеного на Полтавщині (Коваленко, 2001, с.145-149, рис.3; Калашиник, 2007, арк.21, рис.23, 28: 4; Луговий, Верещака, Коваленко, Яремченко, 2008, с.122).

У заповненні виявлені фрагменти неорнаментованих лицьових пластин кахлів XVIII – сер. XIX ст. Подібні вироби вже траплялися у Полтаві (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк.40-41, рис.12: 6, 18; 124: 5). Виявлені й уламки неорнаментованих або прикрашених сюжетним (рис.28: 1) візерунком, обрамленим вузькою високою рамкою, лицьових пластин із частково збереженими румпами, лицьових коробчастих кахлів, вкритих темно-зеленою поливою XVIII ст.

Серед фрагментів лицьових кахлів виявлений уламок із сюжетним зображенням – рука із мечем, оточена рельєфними крапками великого діаметру і пагінцями-вензелями. Композиція обмежується вузькою високою рамкою, здебільшого втраченою (рис.28: 1). Поверхня кахлі вкрита зеленою поливою.

Кутові кахлі XVIII ст. представлені фрагментами, що вкриті темно-зеленою поливою, неорнаментованими або прикрашеними декоративними масивними, напівкруглими у профілі манжетами і стилізованим рослинним візерунком.

Карнизні кахлі є фрагментами виробів із S-подібним профілем лицьової пластини, прикрашеної стилізованим рослинним орнаментом з масивними виступами-рамками в нижній та верхній частинах, два фрагменти вкриті темно-зеленою поливою (рис.30). До цієї ж групи належать кахлі із ввігнутими приблизно посередині лицьовими пластинами, прикрашеними «косою» в місці перегину (рис.28: 2, 5; 31), скошеними хрестами та вертикальними лініями (рис.28: 2), стилізованим рос-



Рис.26-27. Об'єкт 1. Кахлі.

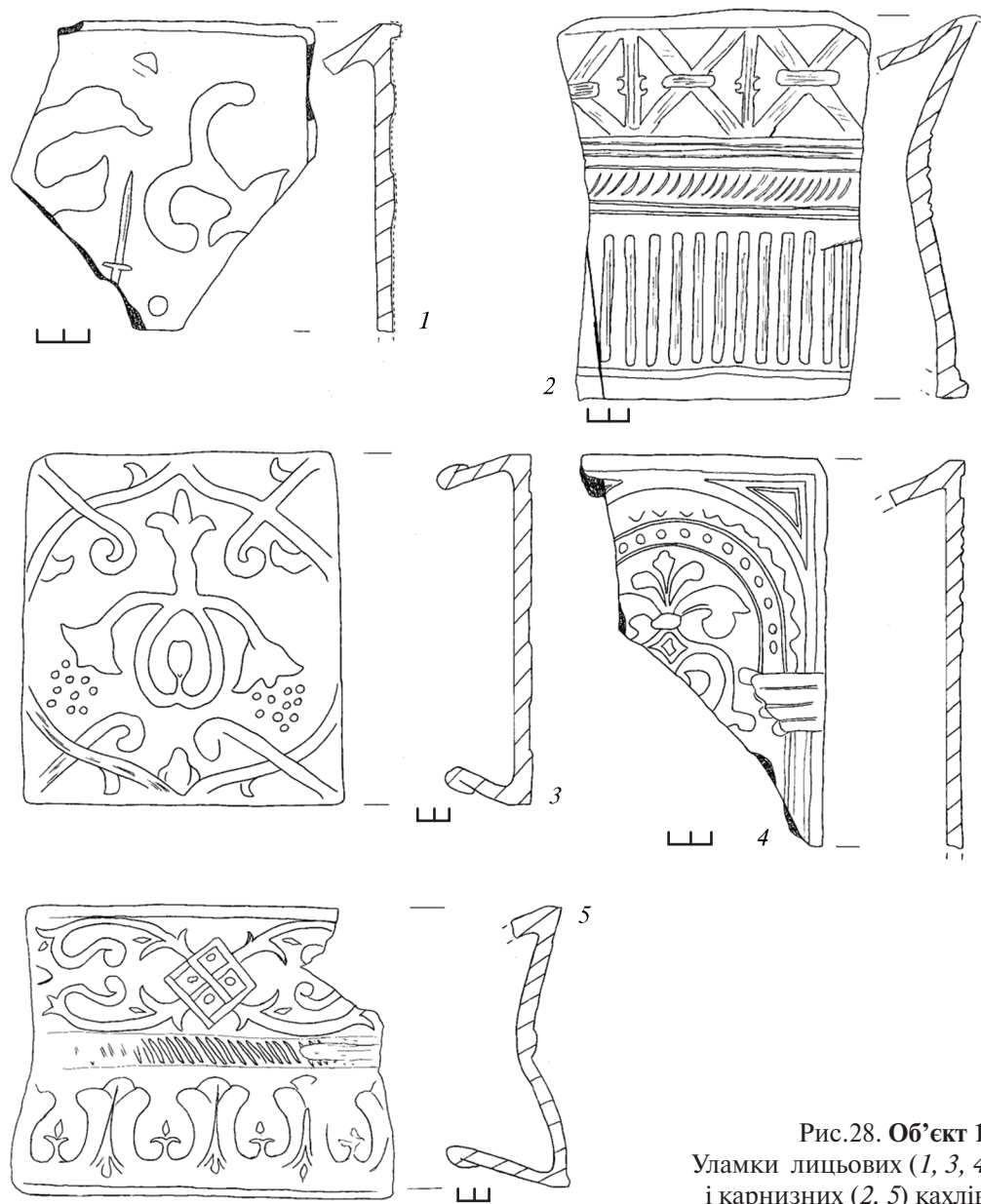


Рис.28. Об'єкт 1.
Уламки лицьових (1, 3, 4)
і карнизних (2, 5)
кахлів.

линним візерунком з великих пелюсток в нижній частині та архаїчним символом засіяного поля (Рыбаков, 1987, с.481, рис.79) у рослинному обрамленні (рис.28: 5; 31). Широко датуються XVIII ст.

Скляні вироби представлені уламками тарного і столового посуду (рис.32; 36: 4). До тарного відносяться уламки донець пляшок (плеска-

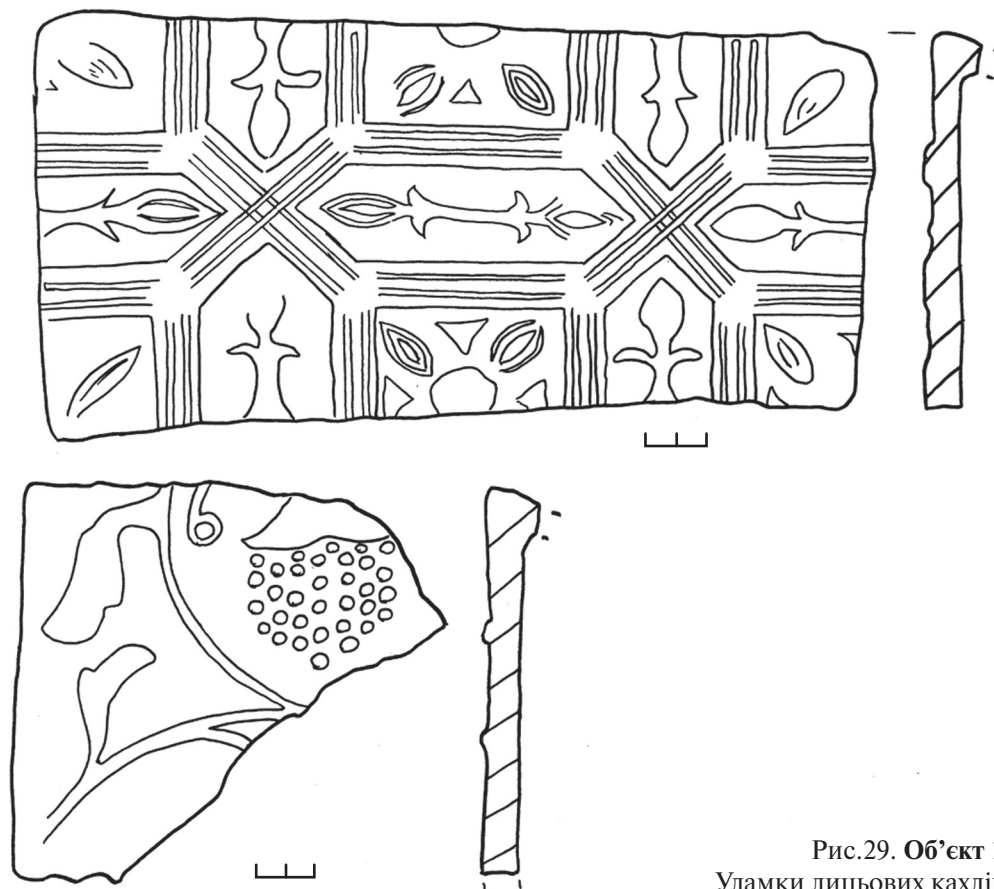


Рис.29. Об'єкт 1.
Уламки лицьових кахлів.



Рис.30-31. Об'єкт 1. Уламки карнизних кахлів.

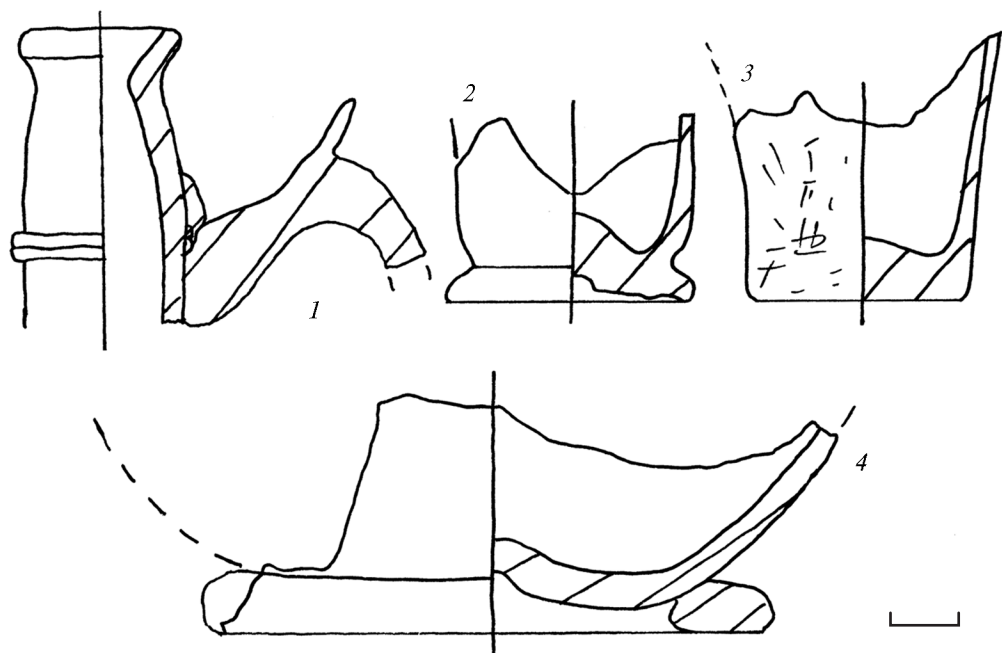


Рис.32. Об'єкт 1. Вироби з гутного скла. XVII–XVIII ст.

нок), на одному із яких по периметру припаяна пружка-валик овальної форми. Столовий посуд репрезентований фрагментом графина (карафки) з невисоким розлогим вінцем та вцілілою частиною ручки із двома наліпними пружками над нею; фрагментом стінки посудини зі вцілілою наліпною пружкою; нижньою частиною чарки. Датуються вироби широко – в межах XVII–XVIII ст.

Вироби із глини. До цієї категорії індивідуальних знахідок належать ігрові фішки – крем'яхи, виточені зі стінок горщиків (рис.33: 4, 5, 7; 36: 5) та полив'яних мисок XVII–XVIII ст. (рис.33: 6, 8; 36: 5).

Дрібна керамічна пластика представлена передньою частиною зооморфної дитячої іграшки-свистунця, орнаментованої смугами рудого ангобу (рис.33: 9; 36: 5).

Із заповнення об'єкту походить серія люльок (рис.33: 1-3; 36: 5). Фрагмент люльки, розмірами 3,5x2,5 см, з каолінової глини, із втраченими вінцями чашечки і тулійкою, форма виробу відповідає варіанту 1 III типу, за О.В.Коваленко, що побутував упродовж XVII–XVIII ст. (Коваленко, 2008, с.43, рис.18). Виріб орнаментований асиметричною композицією зі стилізованих квітів та кіл на щічках чашечки (рис.33: 1). Подібний декор відомий серед люльок-експонатів Полтавського крає-

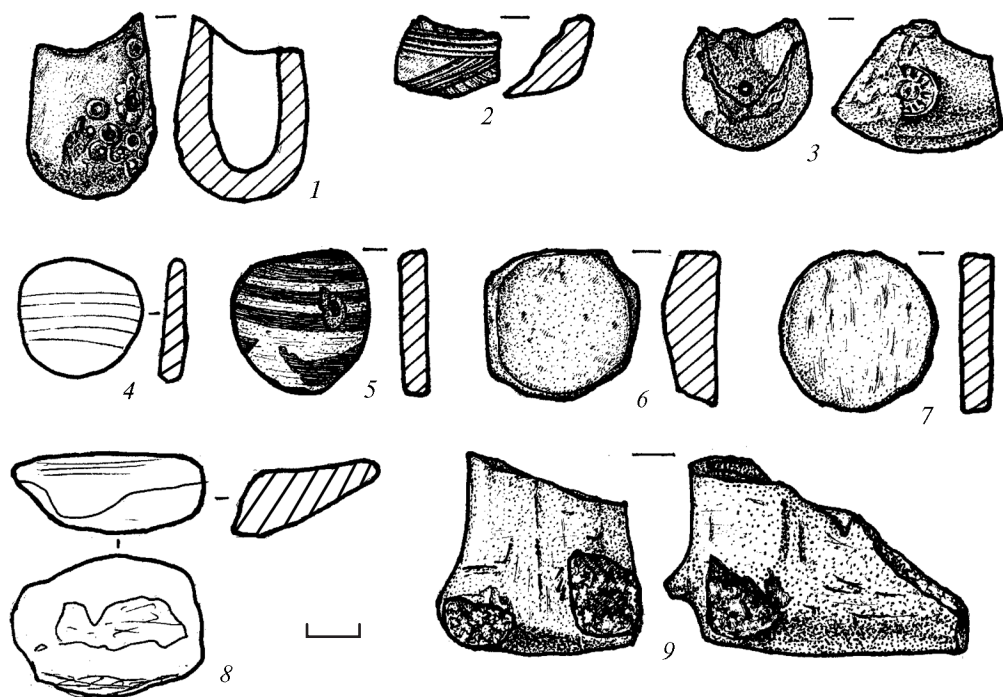


Рис.33. Об'єкт 1. Дрібна керамічна пластика (1-3, 9), крем'яхи (4-8). XVII–XVIII ст.

знавчого музею (Коваленко, 2008, рис.19: 2). Інші – більш дрібні уламки з розмірами 2,9x2,4 та 2,2x1,8 см. У першому випадку тісто виробу аналогічне попередньому, на щічках чашечки – деталі геометричного орнаменту «квітка-сонце» (рис.33: 3). Подібна орнаментация, елемент 3 з I типу, за О.В. Коваленко (Там само, с.79, рис.33), переважає на люльках кінця XVII – XVIII ст. (Там само, с.80). Другий фрагмент – уламок тулуба чашечки люльки, з темнішої та грубішої глини, зберіг ребро на поверхні, прикрашений геометричним орнаментом з подвійних вдавнених ліній (рис.33: 2).

Вироби із заліза представлені пластиною, що зігнута у спіраль (рис.34; 36: 6); свинцевою кулею зі збереженим ливником (рис.34: 2); фрагментом ложки з бронзового сплаву (34: 3) і поясною пряжкою трапецієподібної форми, з листоподібним завершенням, що вкрита білим металом (рис.34: 4). Датуються ці вироби XVII–XVIII ст.

Нумізматичні матеріали нечисленні, а саме, – це російські монети – «полушки», що карбувалися у 30-х рр. XVIII ст. (рис.35).

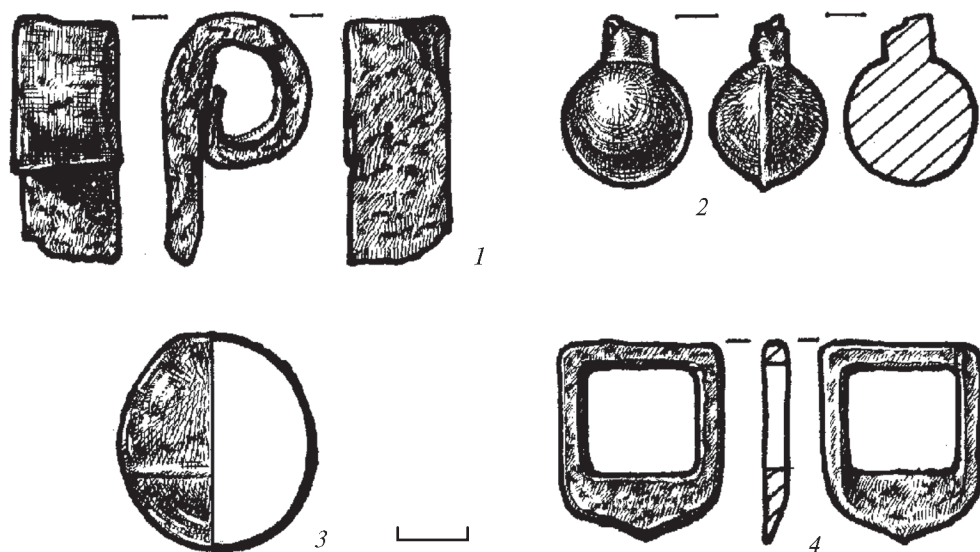


Рис.34. Об'єкт 1. Вироби з металу: залізо (1), свинець (2), бронзовий сплав (3), бронза, посрібнення (4). XVII–XVIII ст.



Рис.35. Об'єкт 1. Монети 2-ї чв. XVIII ст.

На підставі знахідок можна вважати, що об'єкт 1 споруджено у *першій половині XVIII ст.* Він припинив своє існування у кінці XVIII – на рубежі XVIII–XIX ст., про що свідчать окремі знахідки із заповнення, як-то кахлі із пізніми формами орнаментациї та окремі типи столового посуду, в одному випадку, вірогідно, імпортного.

Об'єкт 2 (*підвальне приміщення-схованка*) був розташований у південно-східній частині розкопу, в межах кв. 4-7 К-Н. Мав прямокутну фор-



Рис.36. Яма 1: 1 – уламки кубка; 2 – вставка до перся, *скло*; Об'єкт 1: 3 – фрагмент кахлі з рослинним серцеподібним орнаментом; 4 – вироби з гутного скла; 5 – дрібна керамічна пластика, крем'яхи; 6 – вироби з металу, *бронза, залізо, свинець*.

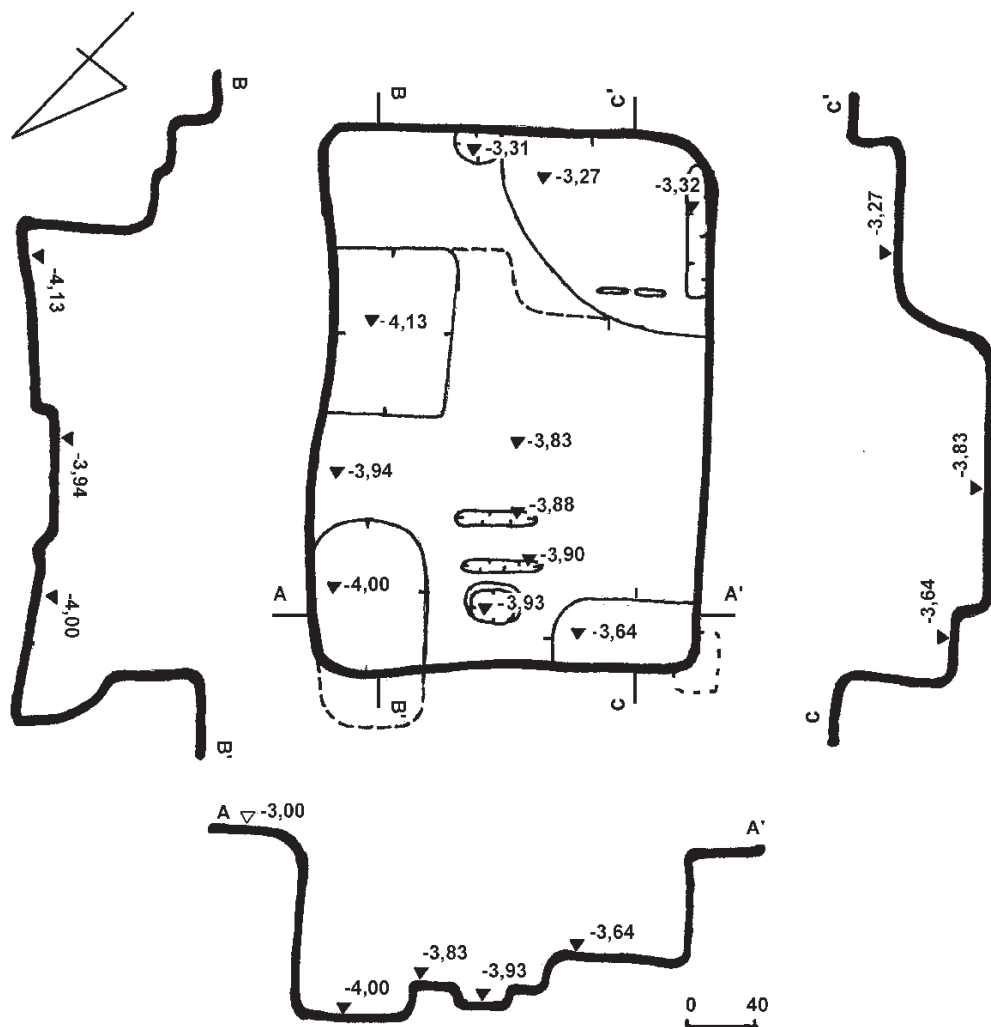


Рис.37. Об'єкт 2 – схованка. План, перетини.

му, витягнутий з півночі на південь, орієнтований кутами за сторонами світу (рис.7). Кути дещо округлені. Стінки випалені і закопчені. Розміри: довжина по осі північ-південь – 3,00 м, ширина – 2,20 м, загальна площа – 6,6 кв. м. Досліджувався із глибини – 3,00 м від «0». Глибина 0,83 -0,97 м від рівня виявлення (3,83 – 3,97 м від «0») (рис.37; 42). Як і більшість об'єктів, досліджених у розкопці, цей також був пошкоджений господарською діяльністю мешканців Полтави пізніших часів – над ним знаходилася яма, заповнена сучасним сміттям.

Об'єкт виявився досить цікавим з точки зору облаштування його внутрішнього простору. Дно котловану було рівним (рис.37; 42), глибина від рівня виявлення досягала 0,83 м. У північно-східній частині спостерігалось деяке пониження – близько 0,97 м від рівня виявлення. В північному кутку знаходився підпрямокутний котлован розмірами 1,20 x 0,62 м, глибиною – 0,17 м. Зазначимо, цей котлован врізався у північно-західну стінку на 0,40 м і утворював в ній арку висотою 0,50 м. На захід від нього розміщувалася стовпова ямка діаметром 0,3 м та глибиною 0,1 м від рівня виявлення, поруч із нею розташовувалися дві паралельні канавки, довжиною 0,42-0,44 м, шириною від 0,08 до 0,12 м та глибиною 0,10-0,12 м (рис.44). Біля північно-західної стінки знаходилося підпрямокутне підвищення, виявлене з глибини 0,64 м. Розміри цієї приступки: довжина – 0,80 м, ширина – 0,40 м. У західному кутку, фактично над цим підвищенням, розміщувалася ніша (рис.42), в якій знайдений розвал полив'яної керамічної фляги, ймовірно, імпортного походження, опис якої подається нижче. У південній частині споруди знаходився потужний материковий останець (рис.43), на кшталт аналогічних у житлових приміщеннях роменської археологічної культури – «лежанка», що за своєю формою нагадував літеру «Г». Виявлений він із глибини 0,27 м. Його довжина – 2,20 м, ширина – 1,00 та 0,60 м. На цьому останці, поруч із південно-західною стінкою, збереглася видовжена заглибина зі слідами від дерев'яної плахи, практично посередині південно-східної стінки – стовпова ямка округлої форми, діаметром 0,24 м та глибиною 0,31 м. До цього останця із північного сходу примикав прямокутний котлован розмірами 1,00 x 0,64 м та глибиною близько 0,3 м.

Заповнення об'єкта було чорноземно-суглинкове, із добре фіксованими слідами затьоків.

Серед знахідок, виявлених у заповненні, переважають фрагменти посуду – кухонного та столового.

Кухонний посуд представлений уламками горщиків і покришок.

Горщики репрезентовані фрагментами верхніх частин і вінець винятково світлоглиняних виробів, орнаментованих пасками, хвилями, «птичками» рудого або червонувато-коричневого ангобу (рис.38: 2). Чотири фрагменти з них крайковані зеленою поливою. Датуються ці уламки 1-ю пол. XVIII ст.

Також наявний фрагмент вінець *покришки* з чітко вираженим зарізом.

До *столового посуду* належать миски і полумиски.

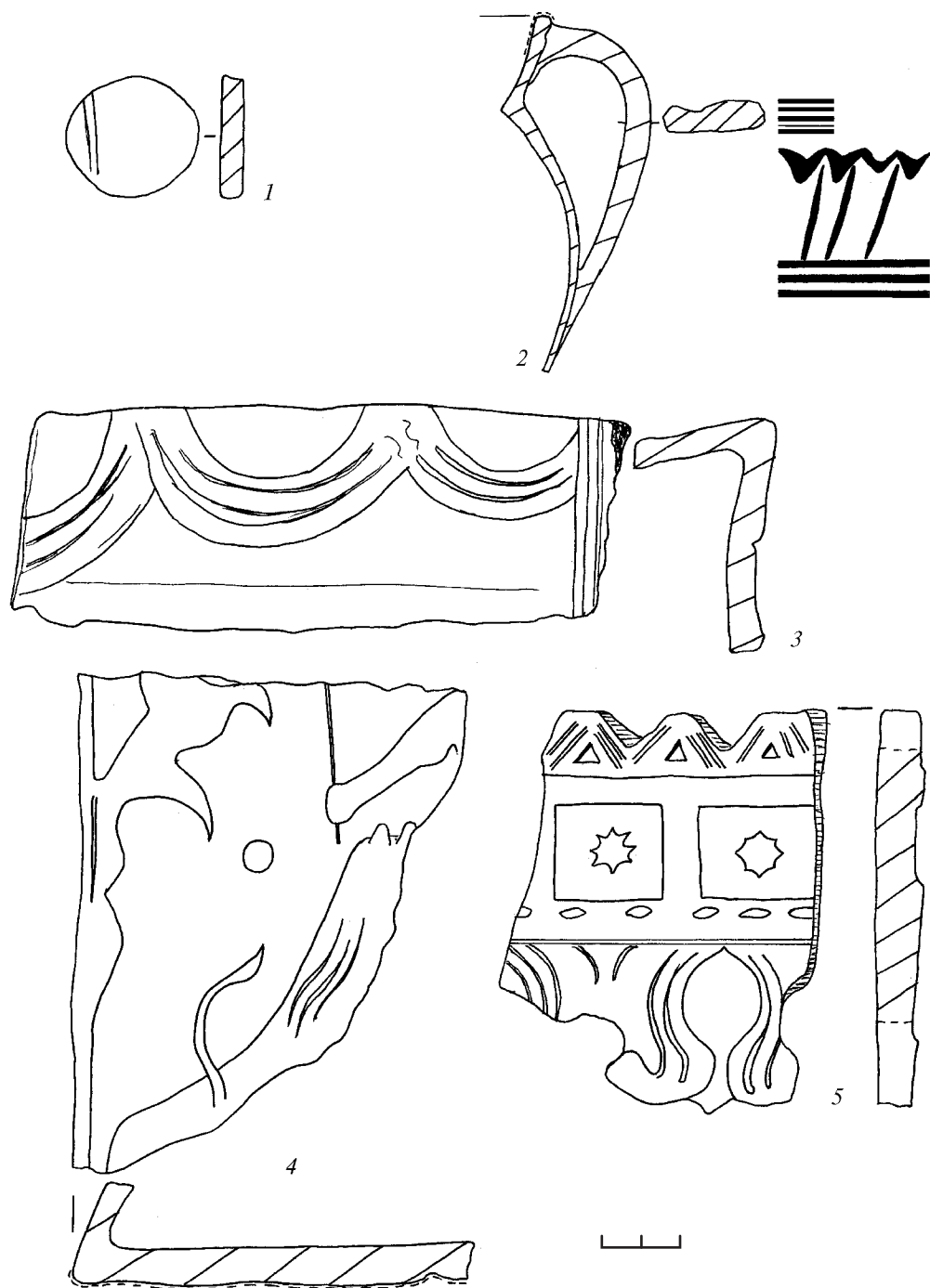


Рис.38. Об'єкт 2. Крем'яч (1), фрагмент горщика (2), уламки кахлів (3-5). XVIII ст.

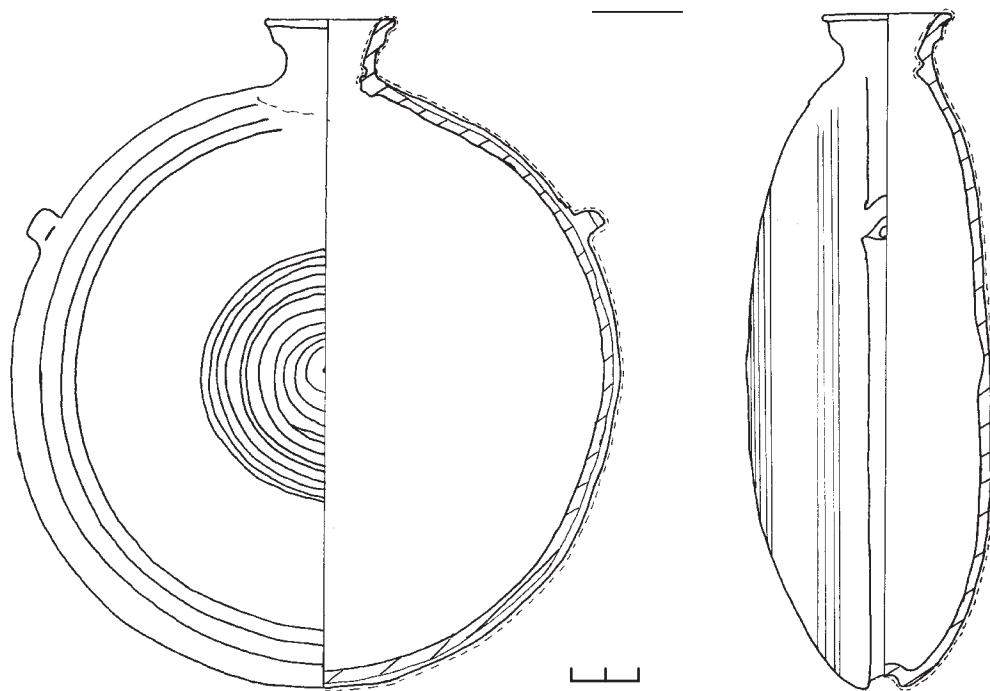


Рис.39. Об'єкт 2. Баклага. *Кераміка, полива*. Поч. XVIII ст.

Миски представлені двома фрагментами верхніх частин із вираженим бічним ребром, широкими крисами із закраїною та з невиразним бічним ребром.

Полумиску належить фрагмент верхньої частини із широкими крисами, орнаментований пасками і комами рудого ангобу. Датуються уламки 1-ю пол. XVIII ст.

Серед керамічних матеріалів привертає увагу розвал світлоглиняної фляги з добре відмученого тіста, рожевого від випалу на внутрішній поверхні, вірогідно турецького або кримського виробництва, розміри якої є наступними: висота – 20,0 см, ширина – 18,5 см, діаметр вінця – 3,9 x 3,6 см. Фляга орнаментована на боках концентричними колами, поверхня нерівномірно вкрита світло-зеленою поливою. На ребрах, у третій чверті висоти, є невеликі вушка, призначені для закріплення в них мотузки або шнура (рис.39; 45). Подібні до описаної фляги знайдені під час розкопок Київського дитинця (*Боровський, Калюк, 1984, с.39, рис.32*). Практично ідентична фляга відома і в матеріалах з розкопок Батурина (*Коваленко, Ситий, 2008, кольор. вкл. VI*). Можливо, виявлена посудина доставлена до Полтави

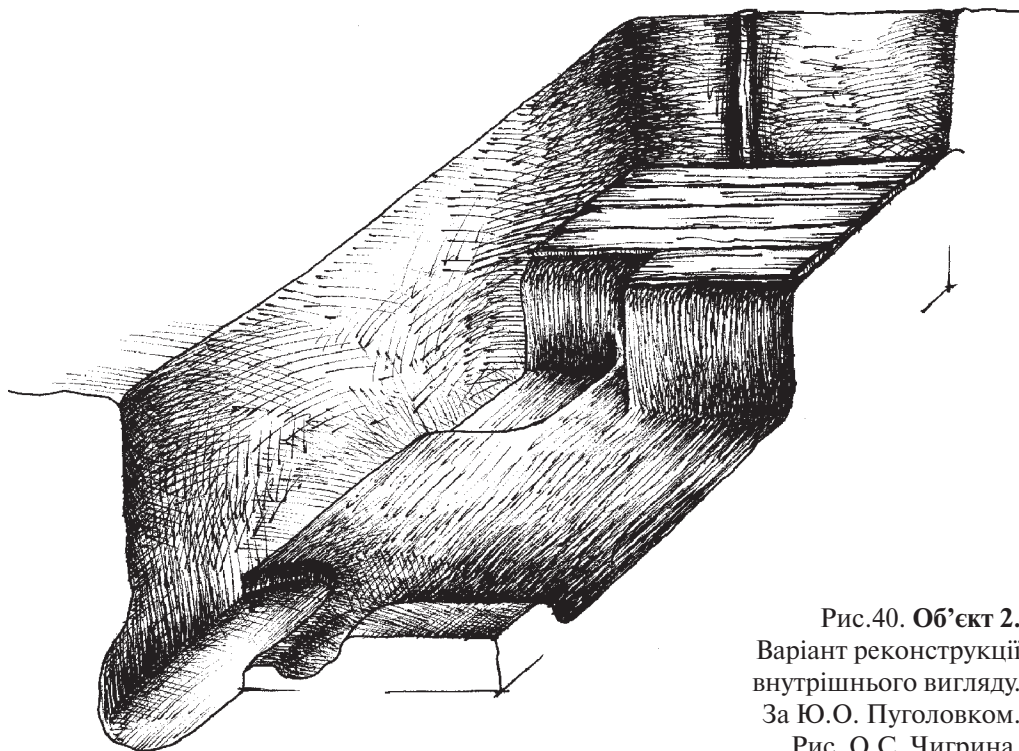


Рис.40. Об'єкт 2.
Варіант реконструкції
внутрішнього вигляду.
За Ю.О. Пуголовком.
Рис. О.С. Чигрина.

саме з гетьманської столиці, до якої неодноразово наїжджала місцева козацька старшина.

Окрім посуду, в заповненні об'єкта 2 трапилося кілька фрагментів *архітектурно-декоративної кераміки* – кахлів. Вони належать до двох типів – карнизних і лицьових (рис.38: 3-5).

До *лицьових* відноситься уламок пластини коробчастої кахлі із сюжетною композицією – вершник зі списом та лев, що обрамлені стилізованим рослинним орнаментом, а поверхня вкрита темно-зеленою поливою (рис.38: 4).

Карнизні представлені фрагментом кахлі-коронки, один зріз якої прикрашено геометричною композицією з чергуванням зубців, інший – стилізованим рослинним візерунком (рис.38: 5), та коробчастої кахлі, орнаментованої зображенням гірлянд (рис.38: 3). Датуються такі вироби 2-ю пол. XVIII ст.

Індивідуальні знахідки нечисленні. Це ігрова фішка – крем'ях, виточена із стінки світлоглиняного горщика XVII–XVIII ст. (рис.38: 1), та моне-

та – півторагрошовик Сигізмунда III Вази, 1624 р. карбування (*Рябцевич, 1978, с.252, табл. 22: 1, 2; Какаренко, Шталенков, 2005, с.50*) (рис.46).

Отже, досліджений об'єкт можна інтерпретувати як досить рідкісну споруду для індивідуального або сімейного переховування, тобто, як рештки схованки (рис.40).

Стосовно її датування, вважаємо, що споруджена вона на рубежі XVII–XVIII ст., але не пізніше 1708 р. Підтвердженням цієї гіпотези є і нумізматична знахідка, оскільки відомо, що півтораки Сигізмунда III Вази були в обігу на Лівобережжі досить тривалий час. Цим же часом датується і подібна фляга з Батурина.

Отже, масові матеріали, описані вище, обмежують нижню межу існування схованки початком XVIII ст. Таким чином, час спорудження об'єкта відноситься до рубежу XVII–XVIII ст., а період її «експлуатації», можливо, – на протязі всієї 1-ї пол. XVIII ст.

Об'єкт 3 (*провал підземного ходу*) розміщувався у північно-східній частині котловану, в межах кв. 16-19 З-И. Досліджувався у материку з рівня 3,10-3,25 м від «0». Більшу частину об'єкта перекривала потужна яма новітнього часу (рис.7; 77). В цілому об'єкт 3 мав злегка овальну форму, був витягнутий із північного заходу на північний схід. Довжина – 3,70 м, ширина – 0,8 м. Південно-східна стінка мала кілька незначних уступів. Глибина від рівня виявлення досягала 2,00 – 2,15 м (5,25 м від «0») (рис.58).

У верхній частині заповнення відзначене скупчення вугілля, рештки печини, уламки скла і кераміки. Під цим шаром починалося чорноземне заповнення, що було перемішане з глиною. В заповненні містилися чимало кісток тварин і перепаленого заліза. Зауважимо, що нижче, на всю глибину об'єкта, відзначалася схожа картина, коли чорноземне заповнення чергувалося із глинистим. Так, зокрема, південно-західна частина об'єкта була досить щільно забутована глиною, що нічим не відрізнялася від материкової.

За такої стратиграфічної ситуації можна вважати, що маємо справу із провалом підземного ходу, який був засипаний кілька століть тому. Вірогідно, цим пояснюється і характер заповнення, що чергувалося, а також наявність уламків ліпної перевідкладеної кераміки роменської культури, принесеної разом із поверхневим ґрунтом для засипки провалу. Цьому не суперечить і той факт, що північно-західної та північно-східної стінок об'єкта так і не було знайдено.

У заповненні об'єкта 3 виявлені різноманітні знахідки. Превалюючими залишаються матеріали доби пізнього українського серед-



41



42



43



44



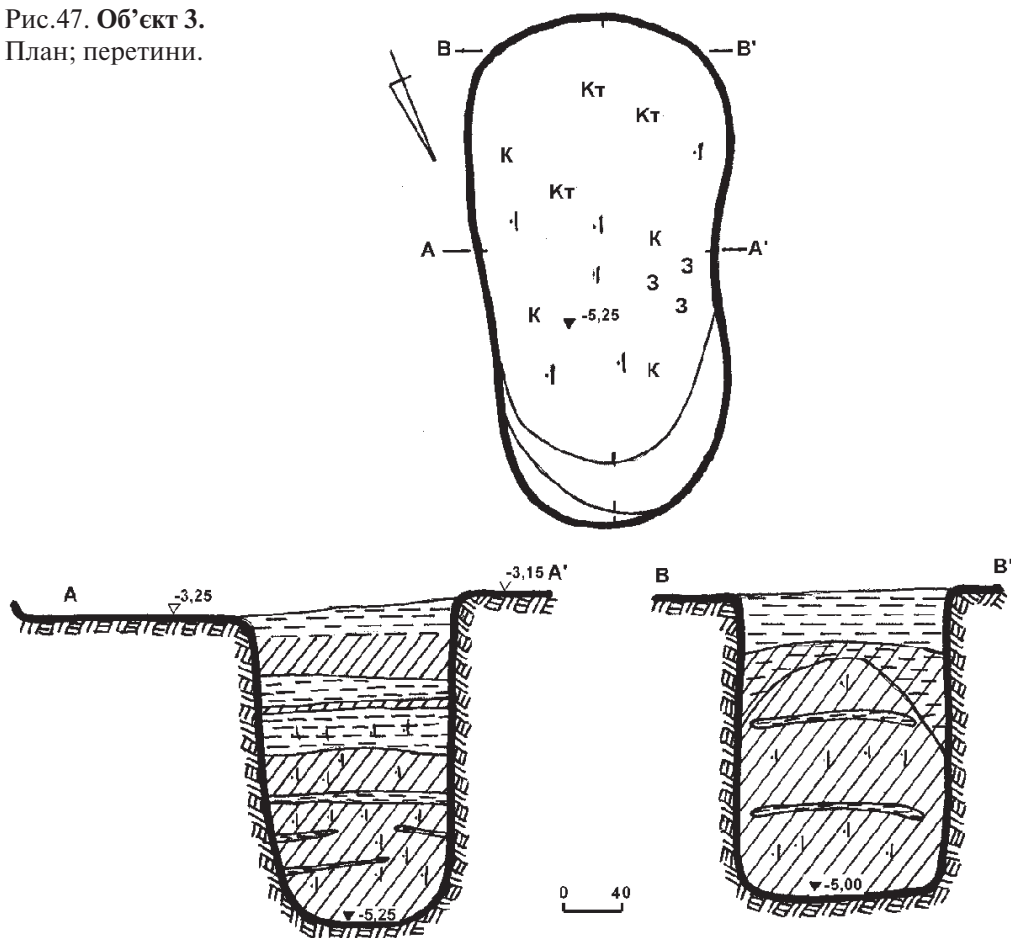
45



46

Об'єкт 2. Рис.41. Зачистка. Робочий момент. На фото – О.В. Сидоренко та В.О. Петров. Рис.42. Загальний вигляд. Рис.43-44. Деталі інтер'єру. Рис.45. Баклага. *Кераміка, полива*. Рис.46. Монета: півторак Сигізмунда III Ваза. 1624 р. *Білон*.

Рис.47. Об'єкт 3.
План; перетини.



ньовіччя, проте, виявлені кілька фрагментів кераміки, що належать роменській археологічній культурі. Власне з неї і розпочнемо огляд знахідок.

Кераміка роменської культури представлена фрагментами ліпного посуду. До орнаментованих належать фрагменти плічків горщика, що прикрашені відбитками гусеничного штампу; переважають неорнаментовані стінки горщиків і фрагменти донець (рис.48: 1, 2). Вірогідно, що до цього ж часу слід віднести фрагмент точильного каменя та кістку тварини зі слідами обробки (рис.48: 3, 4). Знахідки належать до пізнього етапу розвитку роменської культури і датуються кін. X – поч. XI ст.

Масові матеріали доби пізнього українського середньовіччя репрезентовані значною кількістю уламків кухонної і столової кераміки, фрагментами кахлів, дрібної керамічної пластики, виробів з гутного

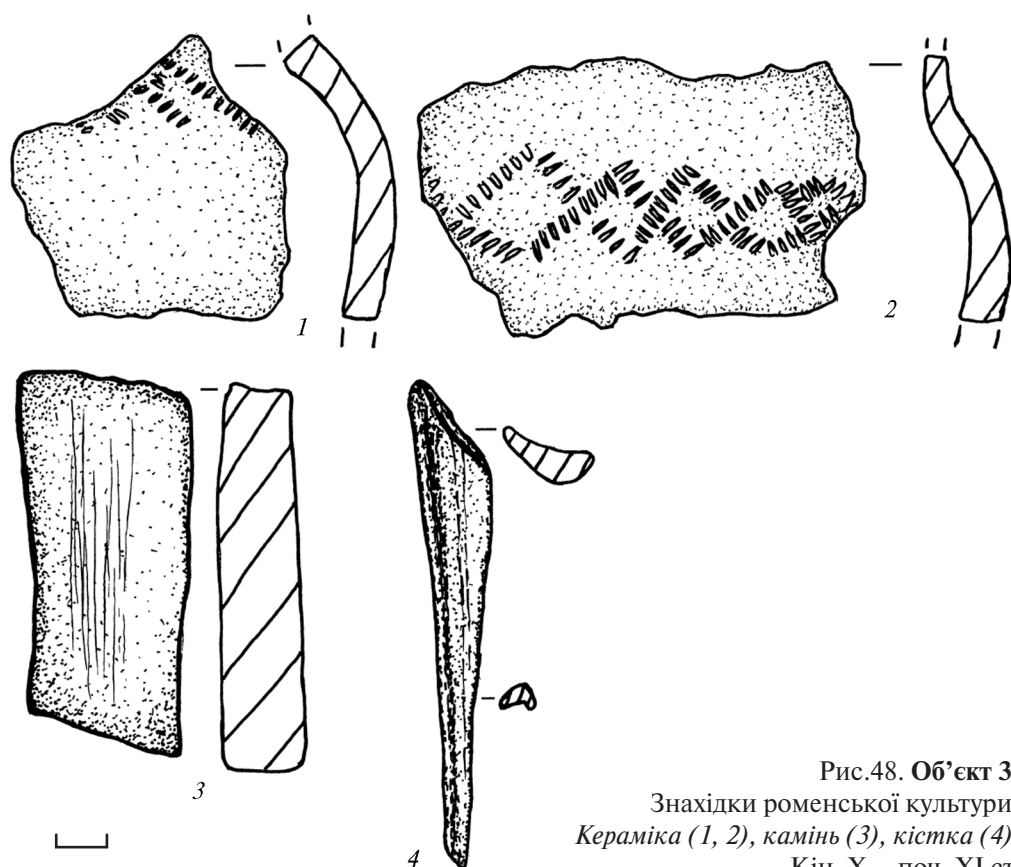


Рис.48. Об'єкт 3.
Знахідки роменської культури.
Кераміка (1, 2), камінь (3), кістка (4).
Кін. X – поч. XI ст.

скла і заліза. Основна маса отриманих у ході досліджень матеріалів датується кін. XVII – 1-ю пол. XVIII ст. Поодинокі знахідки належать і до більш пізнього часу, а саме – до XIX ст.

Кількісно переважаюча група знахідок – уламки *кухонного посуду*, – горщиків, покришок, макітер та сковорідок.

Горщики розподілені на дві групи, відповідно до характеру випалу поверхні, – димлені та світлоглиняні.

Горщики з димленою поверхнею представлені двома фрагментами верхніх частин різних посудин з невисокими вінцями та чітко вираженою закраїною. Найбільший уламок орнаментовано пролощеними смугами на плічках (рис.49: 1). Датується ця група кераміки кін. XVII ст.

Світлоглиняні горщики складають більшість серед виявлених у заповненні, їх кількість – 195 од. (рис.49: 3-27; 50). Фрагменти верхніх частин світлоглиняних горщиків характеризуються наступними ознаками:

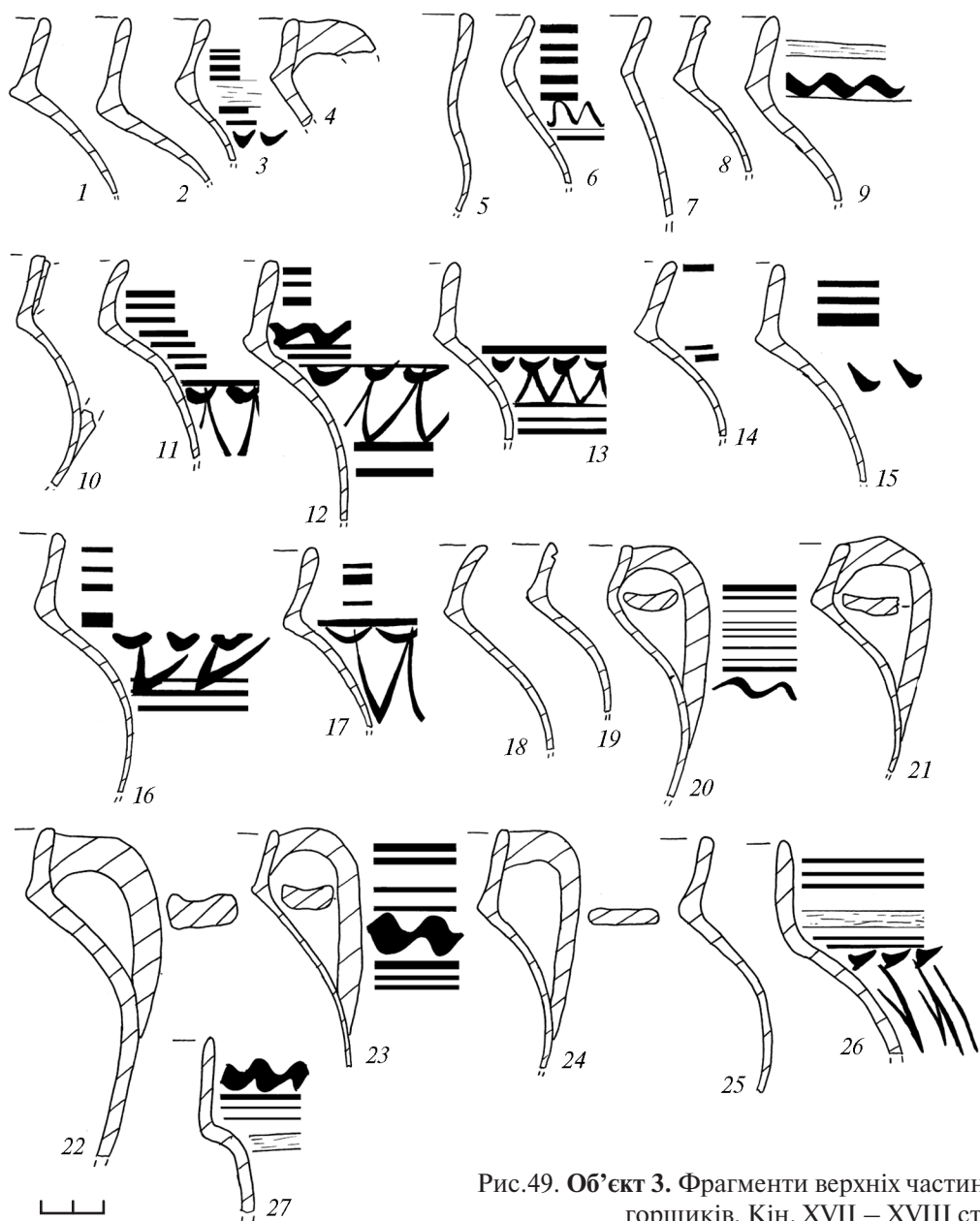


Рис.49. Об'єкт 3. Фрагменти верхніх частин горщиків. Кін. XVII – XVIII ст.

– вінця: із закраїною різних типів – від плавної до загостреної підтрикутної, або без неї. Типи профілювання вінця можна співвіднести з окремими варіантами III та IV періодів типологічної таблиці О.В. Ханка кераміки полтавського гончарного осередку (Ханко, 2000, с.61), що в цілому «тяжіють» до рубежу XVII–XVIII ст.;

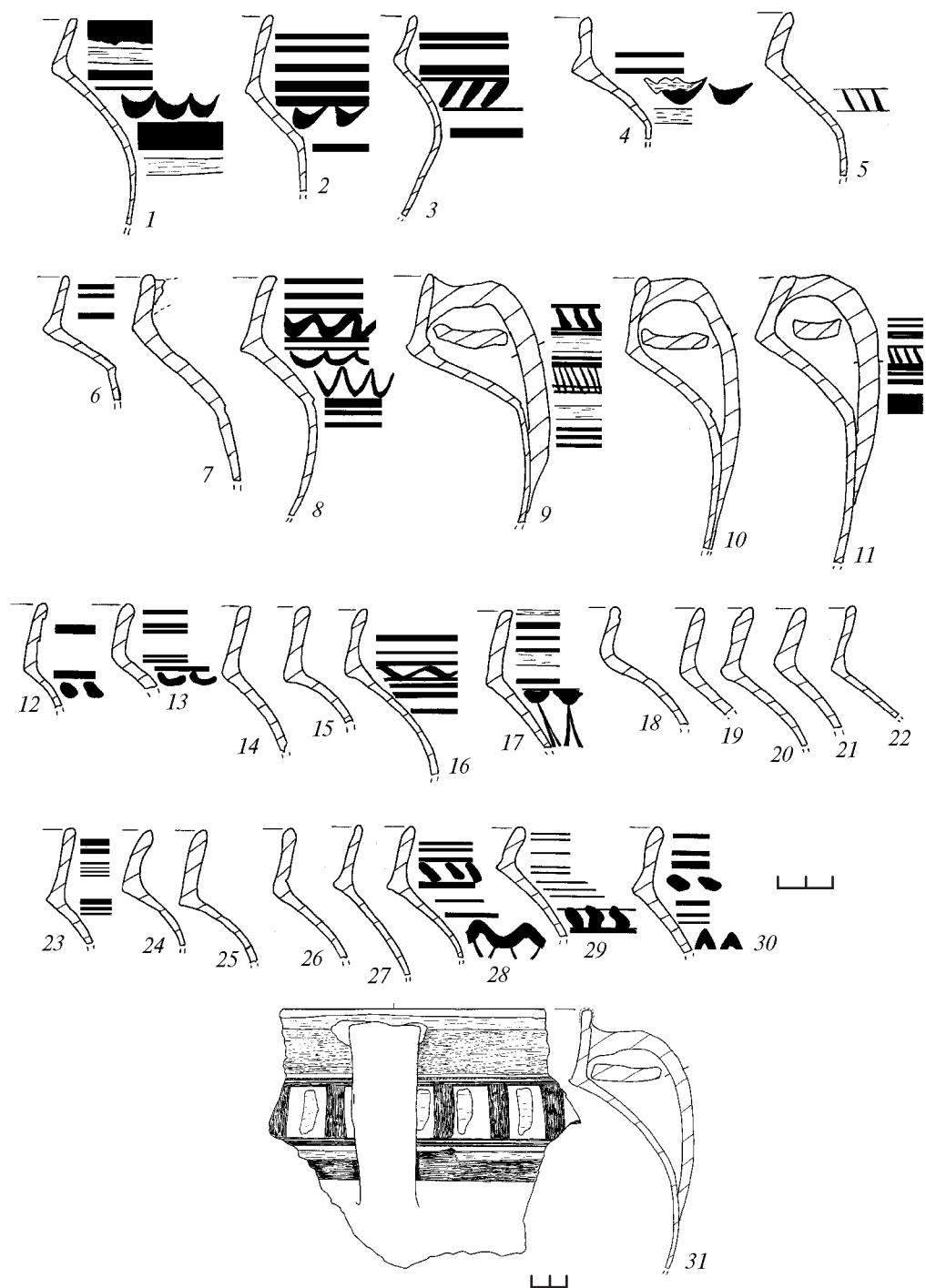


Рис.50. Об'єкт 3. Фрагменти верхніх частин горщиків. XVIII ст.

– плічка: опуклі, ребристі або конічні, круто похилі, частіше збережені фрагментарно;

– орнаментальні композиції, що прикрашають вироби на вінцях та плічках, багатокомпонентні – з комбінації пасків, хвиль, «птичок», діагональних прямих, ляпок і ком, нанесених ангобами рудого, червонуватого, брунатного, та, у випадку належності до більш пізніх виробів, пасками білого кольору (рис.49: 9, 26, 27; 50: 1, 4, 9, 17, 31).

Світлоглиняні горщики датуються кін. XVII – 1-ю пол. XVIII ст. із наявністю внутрішніх варіацій. Вироби з орнаментальними елементами, нанесеними білим ангобом, з'являються не раніше сер. XVIII ст. (Ханко, 2000, с.55), хоча нові археологічні матеріали спонукають до спростування цього положення (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 86).

Покришки виявлені у фрагментах. Відповідно до форми зарізу, їх згруповано наступним чином – без нього, зі слабо вираженим зарізом та з дуже виступаючим, згладженим або підтрикутним у профілі зарізом. В одному випадку збережена груба наліпна ручка. Вироби широко датуються 2-ю пол. XVII – сер. XVIII ст. (рис.51: 6-8).

Макітри представлені фрагментами верхніх частин (рис.52: 2) та уламком невеликої макітерки (рис.52: 2; 59). Вироби світлоглиняні, орнаментовані врізними лініями або пасками, хвилями й ляпками рудого ангобу, в трьох випадках – пасками білого. Оскільки форма та варіації макітер залишалися незмінними в Україні впродовж XVII–XVIII ст. (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с.86), то підставою для датування виступає орнаментика. Вироби, розписані рудим ангобом, швидше за все, слід датувати кін. XVII – поч. XVIII ст., а ті, що розписані білим, – доцільно віднести до 2-ї пол. XVIII ст. (Ханко, 2000, с.59-61).

Сковорідки-латки (рис.51: 4, 5) репрезентовані фрагментами тулійок зі світлого тіста. Один уламок носить сліди орнаментування білим ангобом. Невелика тулійка збереглася із частиною тулуба сковорідки, вкрита пасками брунатного ангобу. В одному випадку вціліла частина тулуба сковорідки із дзеркалом, зберегла зелену поливу. Датуються такі вироби в рамках 1-ї пол. XVIII ст.

Столовий посуд представлений дещо меншою кількістю знахідок, до цієї категорії належать миски, полумиски, глеки і кухлі.

Миски та полумиски, що походять із заповнення об'єкту 3, мають димлену, теракотову і світлоглиняну поверхню. Миски – з виразним бічним ребром. Криси вузькі та розлогі у мисок, широкі з бордюром – у полумисків (рис.52: 1; 55). Посуд прикрашений врізним орнаментом або комбінованими композиціями рослинно-геометричного характеру, дзеркало окремих посудин вкрите білим ангобом, рідше – посуд полив'яний або з деталями орнаменту, виконаними зеленою поливою.

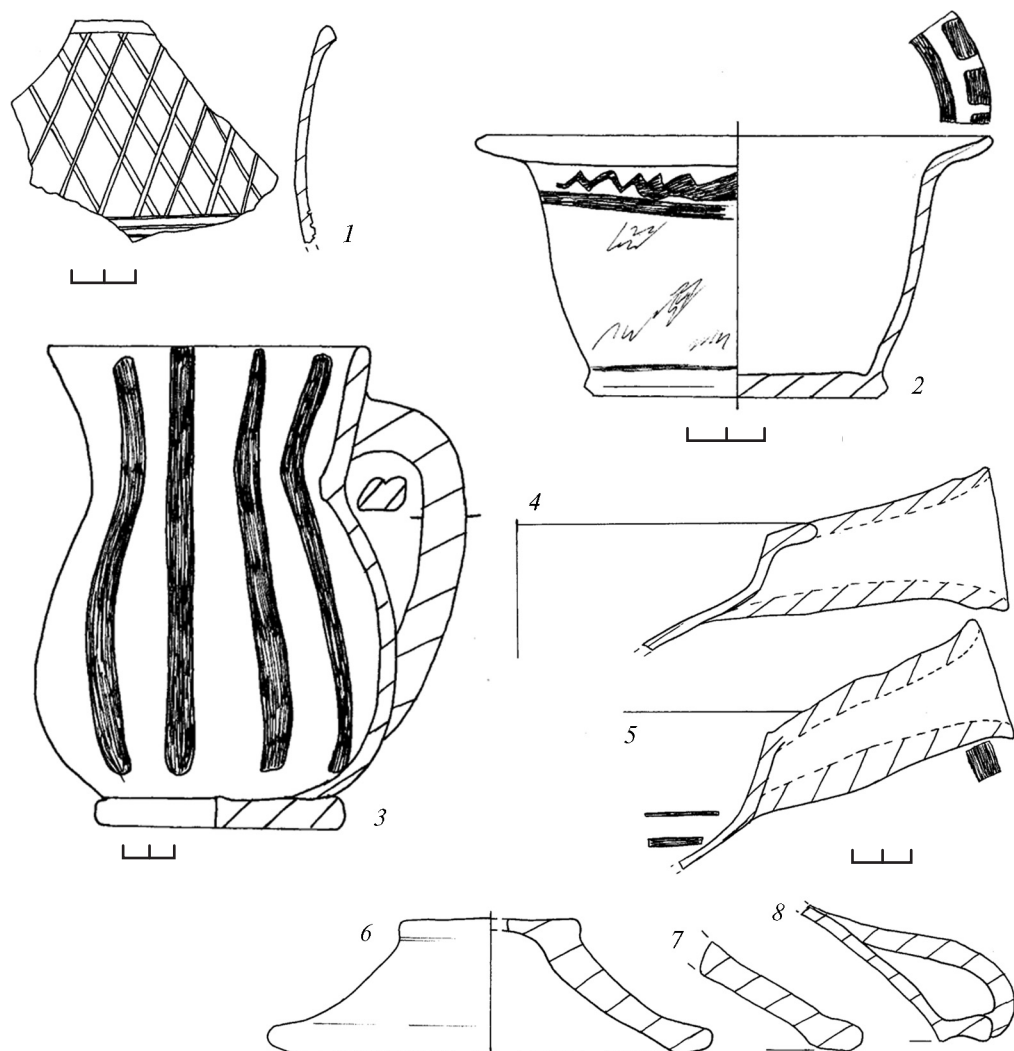


Рис.51. Об'єкт 3. Фрагменти вінця глека (1), макітерки (2), тулійок пательнь (4, 5), покришок (6-8) та глечик (3). XVIII ст.

За елементами орнаментатії та оздобленням, група уламків кераміки датується в рамках кін. XVII – 2-ї пол. XIX ст., здебільшого у хронологічних межах XVIII ст. До кін. XVII ст. віднесені зразки димленого посуду, в одному випадку прикрашеного різним орнаментом, характерним для відомих аналогічних виробів (Виногородська, 1998, с.132, рис.2: 11, 13; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Ткаченко, Шерстюк, Яремченко, 2009, с.105, рис.82: 1, 2). 2-ю пол. XIX ст. датується уламок миски з вузькими криса-

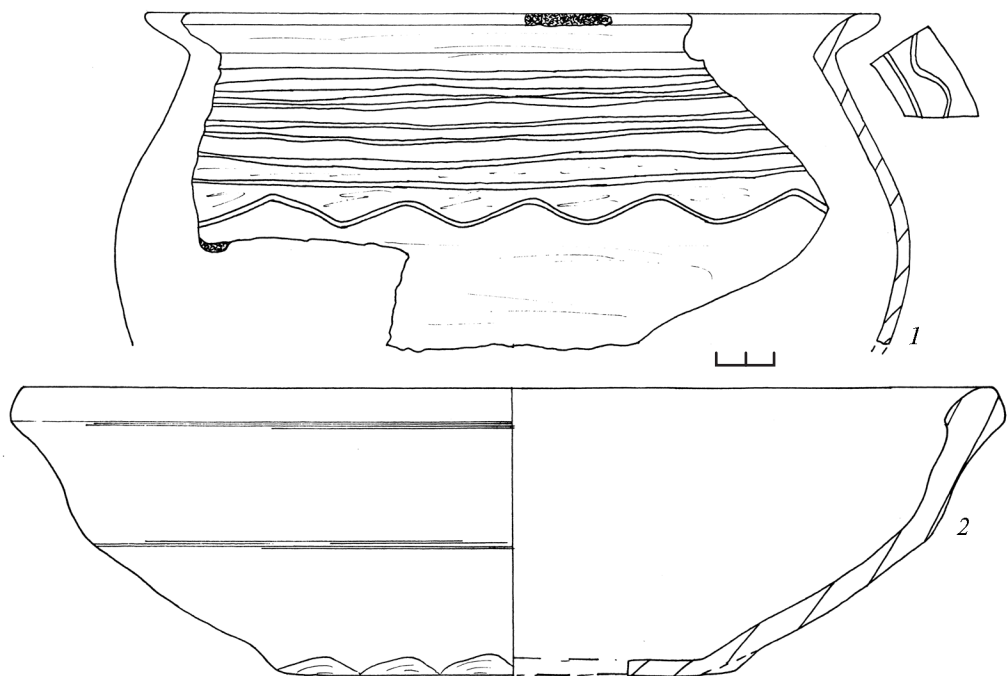


Рис.52. Об'єкт 3. Макітра (1), миска (2).

ми із прямокутним зрізом, чітко вираженим бічним ребром, утором, зрізаним суцільною смугою, що стало хронологічним індикатором (Ханко, 2000, с.60), орнаментованої хвилею на крисах, вертикальними прямими пасками, рослинною композицією на денці та вкритої поливою.

Глеки представлені переважно фрагментами виробів із димленою поверхнею, з пролощеним орнаментом (рис.51), та кількома світлоглинняними зразками. Один виріб збережений повністю. Він поки що є унікальний для полтавських старожитностей козацької епохи. Це невисокий глечик з розлогим вінцем із носиком, невиразною шийкою, опуклим пократим тулубом, масивним виділенням денцем з утором і збереженою вузькою ручкою. Прикрашений вертикальними прямими лініями, нанесеними червоним ангобом (рис.51: 3; 59). Висота посудини – 14,3 см, діаметри: вінця – 9,1 см, денця – 7,6 см. Також виявлені чотири фрагменти високих, з потовщеним зрізом, шийок глечиків. У двох випадках вироби цілком вкриті білим ангобом, в одному – зеленою поливою з середини. В одному випадку зустрічаємо орнаментування шийки глека «квіткою» з відбитків круглого штампу. Описані вище вироби датовані кін. XVII – сер. XVIII ст.



Рис.53. Об'єкт 3. Фрагменти полумисків.



Рис.54.
Об'єкт 3.
Уламок
полумиска.

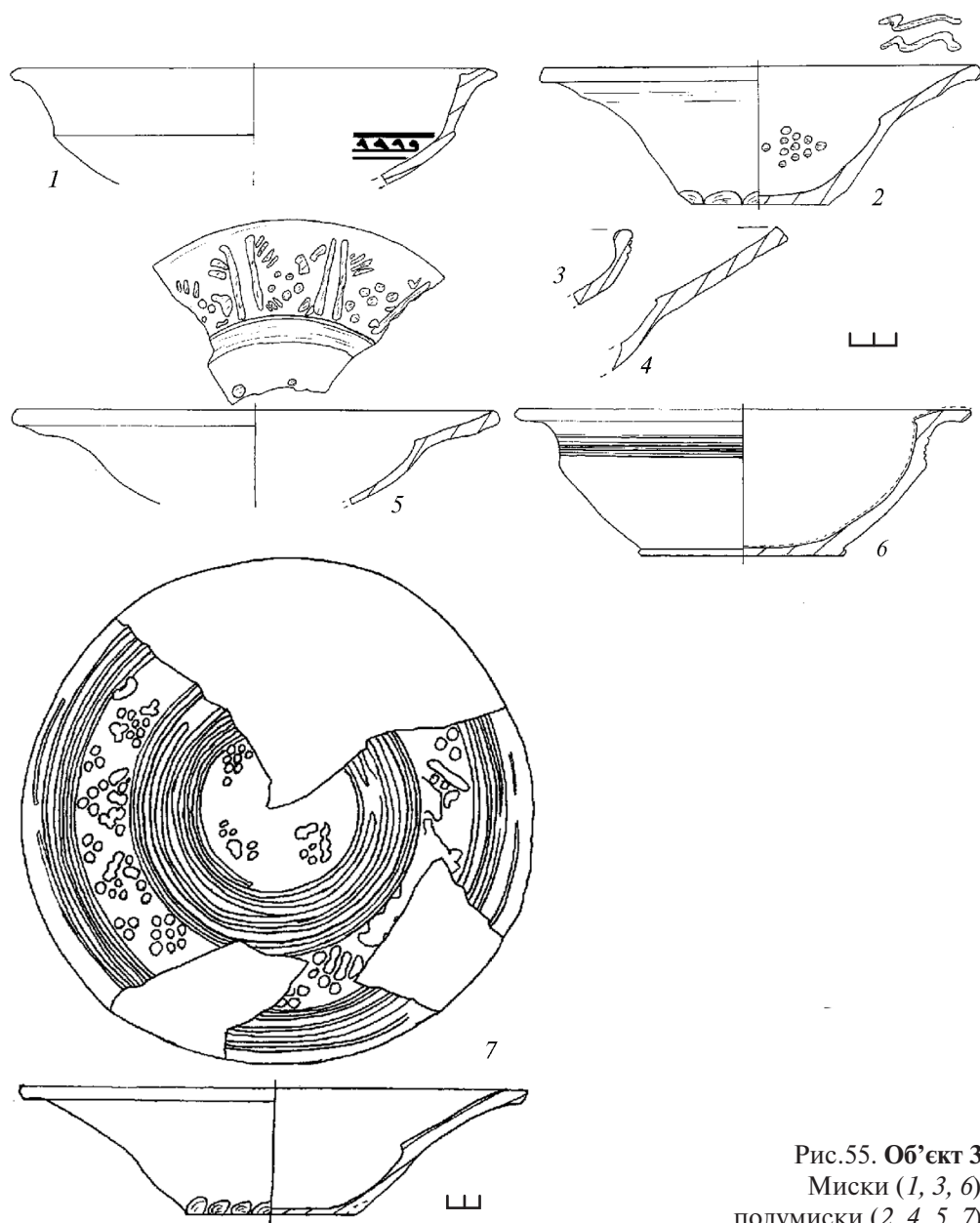


Рис.55. Об'єкт 3.
Миски (1, 3, 6),
полумиски (2, 4, 5, 7).

Посуд для напоїв репрезентований уламками світлоглиняних чашок. Їх стінки і денця орнаментовані вертикальними лініями, що розділені вертикальними хвилями або накапуванням білого ангобу; на трьох фрагментах донець збереглися частини кріплення ручки (рис.56: 1, 4; 62). Археологічно цілим виявився уламок невисокої світлоглиняної чашки,

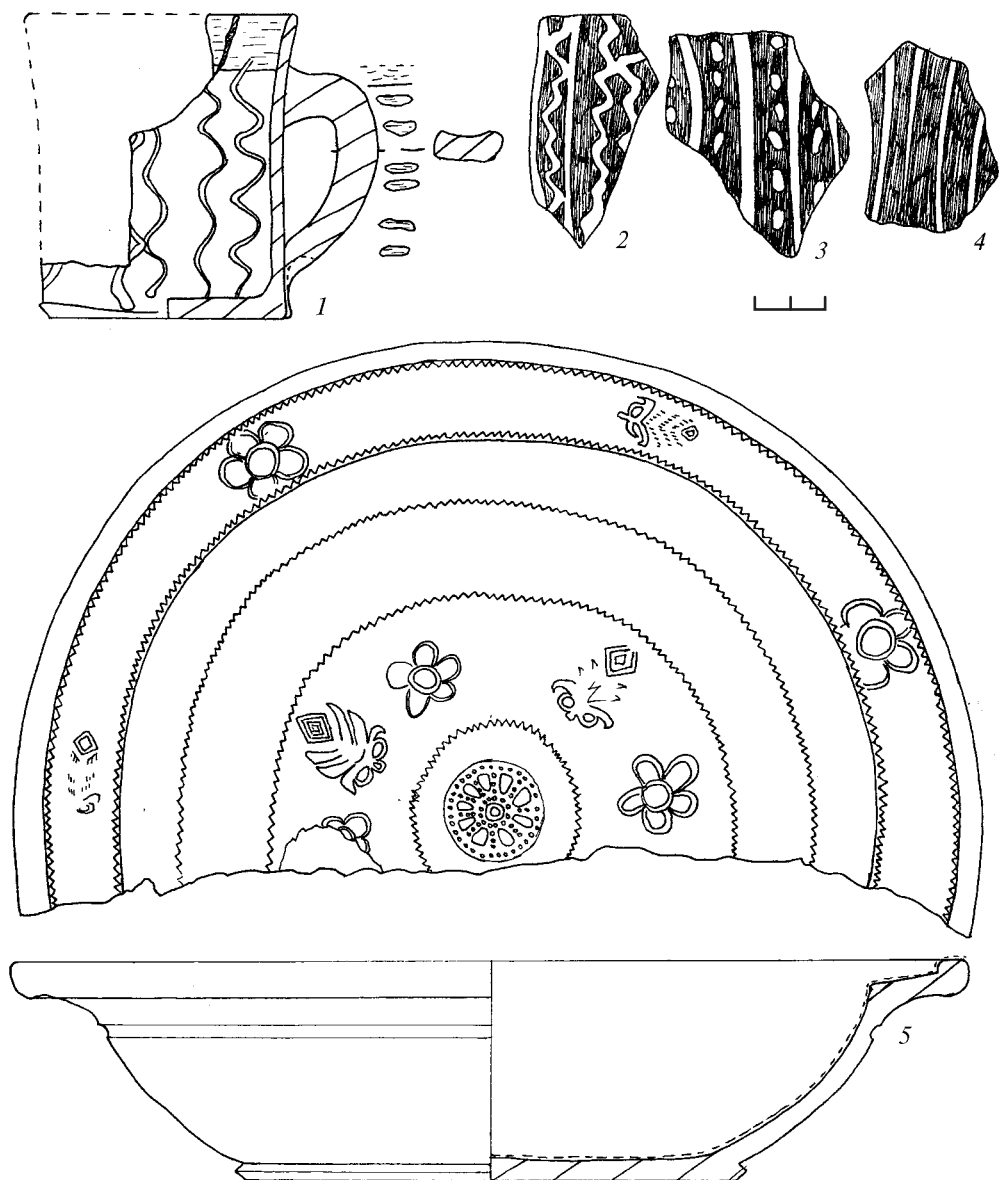
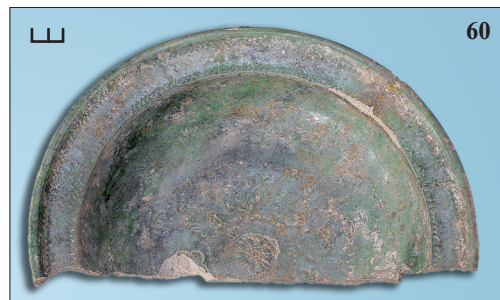


Рис.56. Об'єкт 3. Фрагменти полумиска та чашок.
Кераміка, полива.

датованої за аналогіями кін. XVII – поч. XVIII ст. Вінця посудинки ледь розлогі, вкриті широкою смугою білого ангобу, тулуб – вертикальними хвилями, ручка – шістьма короткими горизонтальними штрихами білого ангобу. Подібні посудини відомі в матеріалах з археологічних до-



Об'єкт 3. Рис.57. Робочий момент. На фото – О.В. Сидоренко і Ю.О. Пуголовок. Рис.58. У процесі досліджень. Рис.59. Глечик та макітерка. Рис.60. Полів'яний полумисок. Рис.61. Розвал тарілки.

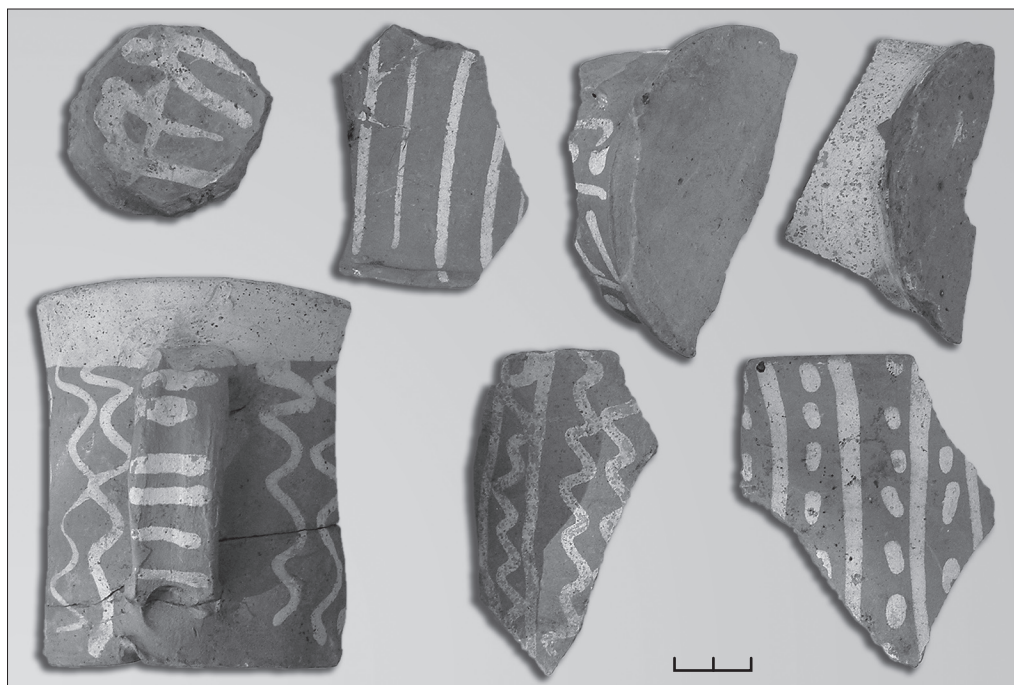


Рис.62. Об'єкт 3. Фрагменти чашок. XVIII ст.

сліджень Полтави (Мокляк, 1993, с.72; Золотницька, 1997, с.95, рис.4; Ханко, 2000, с.63, рис.15: 1), Нижнього Припсілля (Стахів, 2001, с.141-142, рис.3: 1).

Окрім посуду, в заповненні об'єкта 3 виявлена архітектурно-декоративна кераміка – лицьові і кутові кахлі.

Лицьові кахлі представлені фрагментами лицьових чи кутових частин, що прикрашені хрещатим геометричним (рис.63: 1), стилізованим рослинним (рис.63: 2) або стилізованим килимовим геометрично-рослинним орнаментом (рис.63: 3). Датуються виявлені фрагменти у межах XVIII ст. До цієї групи належать ще кілька примірників, а саме: фрагмент нижньої частини лицьової пластини коробчастої кахлі, прикрашеної геральдичною фігурою – орлом на фоні діагональних прямих у кутах виробу. Поверхня вкрита зеленою поливою, датується така кахля сер. – 2-ю пол. XVIII ст. (рис.63: 4; 89: 2). Зауважимо, що орел є одним із найпоширеніших персонажів на сюжетних кахлях Середнього Подніпров'я (Виногородська, 1993, с.13). Кахлі зі схожим орнаментом виявлялися у Полтаві й раніше (Виногородская, 1990, с.182-186, рис.24: 14). Серед сукупності архітектурно-декоративної кераміки, що походить із об'єкту 3, виокремлюється масивна лицьова пластина кахлі зі втраченою

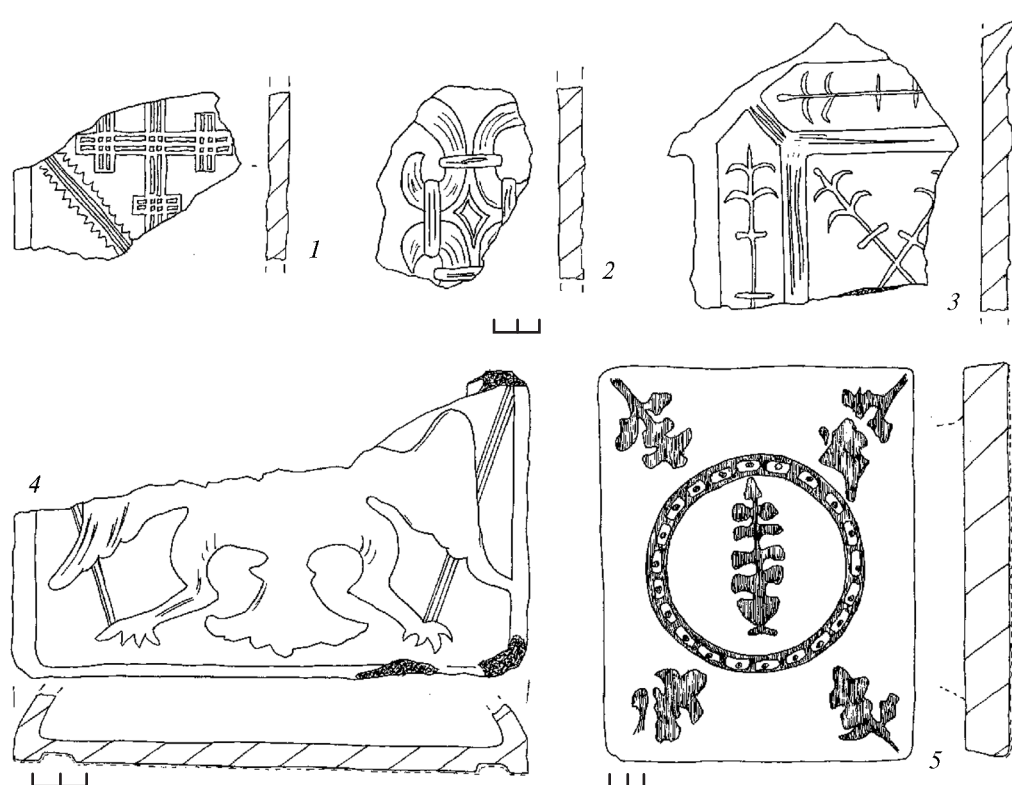


Рис.63. Об'єкт 3. Уламки кахлів. XVIII ст.

вужкою румпою, прикрашена стилізованим рослинним орнаментом на білому тлі, що нанесений зеленою фарбою. Її поверхня вкрита прозорою поливою. Датуються подібні окраси груби печі 1-ю пол. XIX ст. (рис.63: 5; 89: 1). Кахлі подібного типу відомі на українських теренах у 2-й пол. XVIII – на поч. XIX ст. (Лашук, 1993, рис.3: ж). На думку Ю.П. Лашука, вони є наслідуванням голландських зразків XVIII ст., а на початку Нового часу – вже вироблялися у Польщі і Російській імперії (Там само, с.45). Ця кахля, вірогідно, є наслідуванням імпорту, і, зважаючи на грубість форм, могла бути виготовленою майстром на Лівобережжі України. Остаточний висновок залежить від кола виявлених аналогій.

До кутових кахлів належить єдиний фрагмент коробчастої кахлі XVIII ст., прикрашеної стилізованим рослинним орнаментом.

Вироби зі скла представлені переважно уламками столового та тарного посуду. Карафки репрезентовані фрагментом ручки з декоративним відростком в нижній частині (рис.63: 2) та верхньою частиною, з неви-

соким звуженим вінцем і припаяною до нього трипружковою ручкою, шийка якої прикрашена двома валиками: гладким та з фігурними вдавленнями (рис.65: 1). Посуд для напоїв представлений уламками придених частин кухлів, що прикрашені припаяними фігурними пружками на тулубі (рис.64: 3; 65: 3), або ж розеткоподібною пружкою по діаметру денця, а також практично повністю збереженою чаркою із масивним денцем, тонкими стінками і розлогим вінцем (рис.65: 2).

До тарного посуду належить невисока пляшка з опуклим тулубом циліндричної форми зі сплосненим денцем, із западиною та конічною шийкою із припаяною у верхній частині пружкою, злегка розширеним вінцем (рис.64: 3). Цей тип пляшки мав широке розповсюдження. Цілі зразки подібних виробів відомі, зокрема, в матеріалах з Києво-Печерської лаври (*Балакін, 2007, с.166, рис.3.3*). Згідно до прийнятої у бутллогістиці термінології, називається «каштановою фляшкою». Пляшки подібних форм випускаються і сьогодні. Ця форма відома з часів античності під назвою «фляжка палігрима», в наступні часи — іменувалася як «польова» або «мисливська фляжка». Такі вироби обпліталися соломою або вкривалися шкірою, інколи — мали вушка зі скла (*типологічна інтерпретація виробу люб'язно надана В.С. Ковалем*).

Вироби із гутного скла широко датуються XVII—XVIII ст.

У заповненні об'єкта знайдено фрагмент ручки фарфорового виробу, стилізованої під форму листка (рис.65: 4).

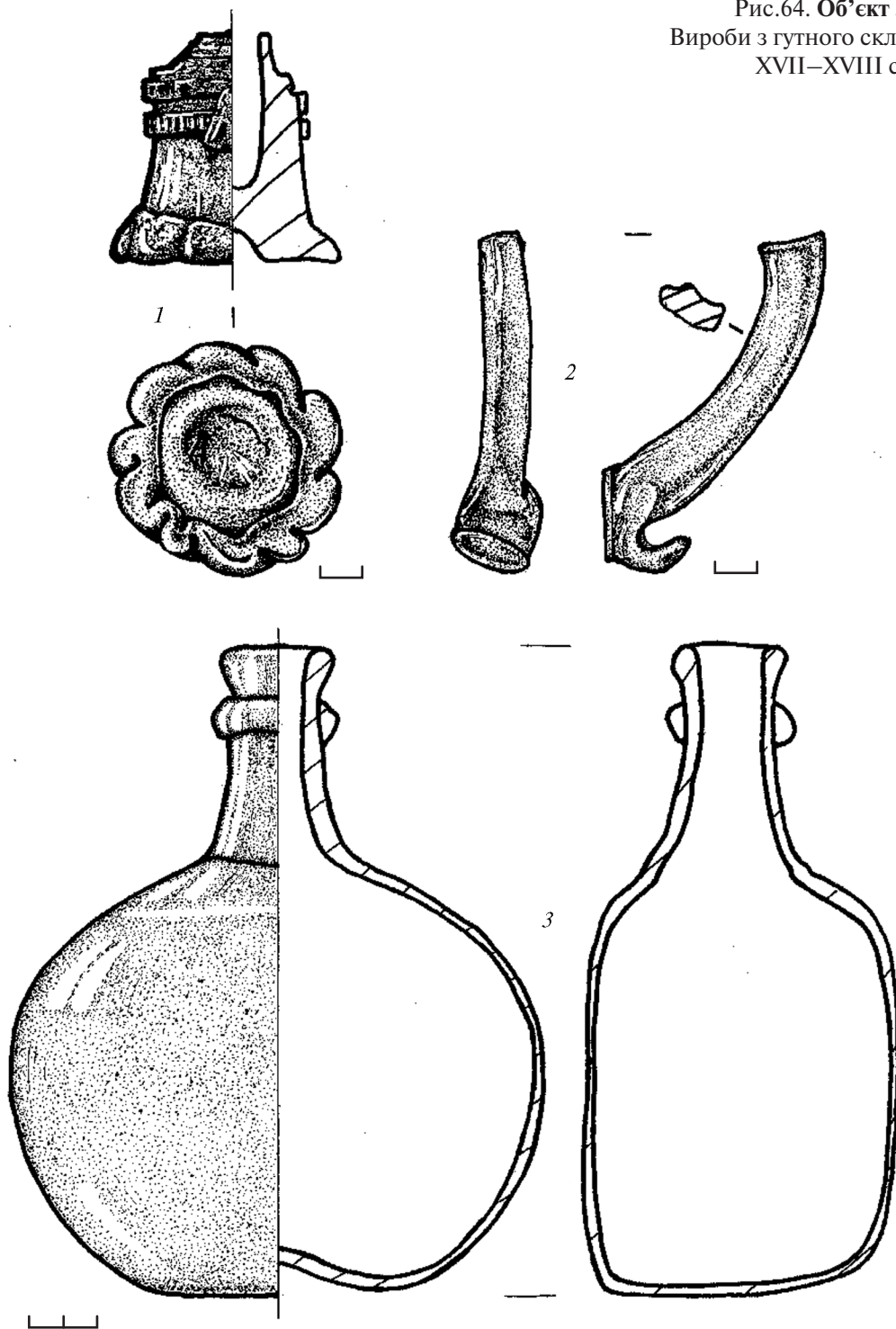
Побутова кераміка представлена фрагментами верхніх частин світильників типу свічників, з пустотілою всередині та злегка опуклою підставкою для утримання в руці. Підставка переходить у пласке блюдце та гніздо для свічки. Один зі світильників орнаментовано ляпками і паском білого ангобу (рис.66: 1; 89: 3), інший — врізними лініями на тулубі (рис.66: 2; 89: 3). Подібні вироби широко відомі в матеріалах українських міст ранньомодерної доби (*Виноградская, 1990, с.185, рис.24: 8; Виноградська, 2005, с.91; Луговий, Коваленко, Верещака, Яремченко, 2005, арк.9, рис.19.9*) і датуються переважно XVII—XVIII ст. Слід відмітити, що фрагмент подібного світильника виявлений у заповненні гончарного горна, дослідженого О.Б. Супруненьком 1979 р. у Полтаві. Датуються він вужче — кін. XVII — поч. XVIII ст. (*Виноградская, 1990, с.183, рис.24: 8*). Світильники були звичайною річчю в українському побуті (*Сергеева, 1995, с.79*), але свічники могли бути ознакою заможності власника, адже лоеві свічі витрачалися швидко, а коштували дорого (*Там само, с.89-90*).

Індивідуальні знахідки представлені виробами з глини, заліза і скла.

До виробів із глини належать іграшки, люльки й ігрові фішки.

Іграшка-свистунець, у вигляді стилізованого коника, з довгою шиєю, передні кінцівки частково втрачені. У свистунця наявні чотири

Рис.64. Об'єкт 3.
Вироби з гутного скла.
XVII–XVIII ст.



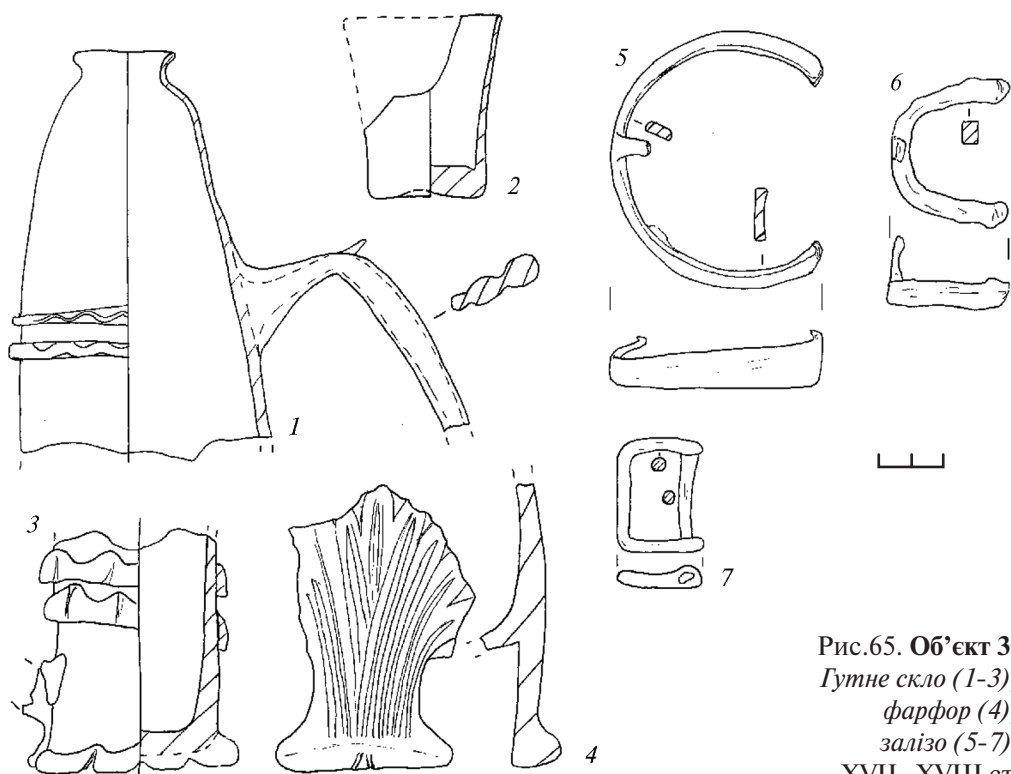


Рис.65. Об'єкт 3.
Гутне скло (1-3),
фарфор (4),
залізо (5-7).
XVII–XVIII ст.

отвори для надходження і виходу повітря (рис.66: 6; 89: 3). Є і фрагмент люльки XVII–XVIII ст. з каолінової глини (рис.66: 7; 89: 3). Виріб належить до варіанту 1 І типу (Коваленко, 2008, с.43, рис.18). Його тулійка, загальною довжиною 5,6 см, помітно розширюється до зовнішнього краю, утворюючи три декоративні пружки – дві тонкі та одну товсту; чашечка, зі втраченими вінцями, висотою 4,7 см, орнаментована рельєфним візерунком зі стилізованих квітів. Варто звернути увагу на зміщення шову від форми на люльці, що особливо помітно на тулійці. Люльки такого типу переважали у XVIII ст., але відомі й раніше (Коваленко, 2008, с.47), тому вважаємо за доцільне датувати виріб 2-ю пол. XVII – поч. XVIII ст.

Також виявлені ігрові фішки – крем'яхи зі стінок ангобованого та полив'яних гончарних горщиків XVIII ст. (рис.66: 3-5; 89: 3).

Залізні вироби репрезентовані підковами до чобіт XVII–XVIII ст. – жіночого, з одним збереженим шипом-кріпленням (рис.65: 6), та до чоловічого (рис.66: 5), – з трьома шипами, взуття, а також двоскладовою підпрямокутною пряжкою, округлою в перетині (рис.66: 7). Підківка невеликих розмірів, подібна до жіночої, виявлена і на полтавському форштадті 1997 р. (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк.45, рис.129: 5).

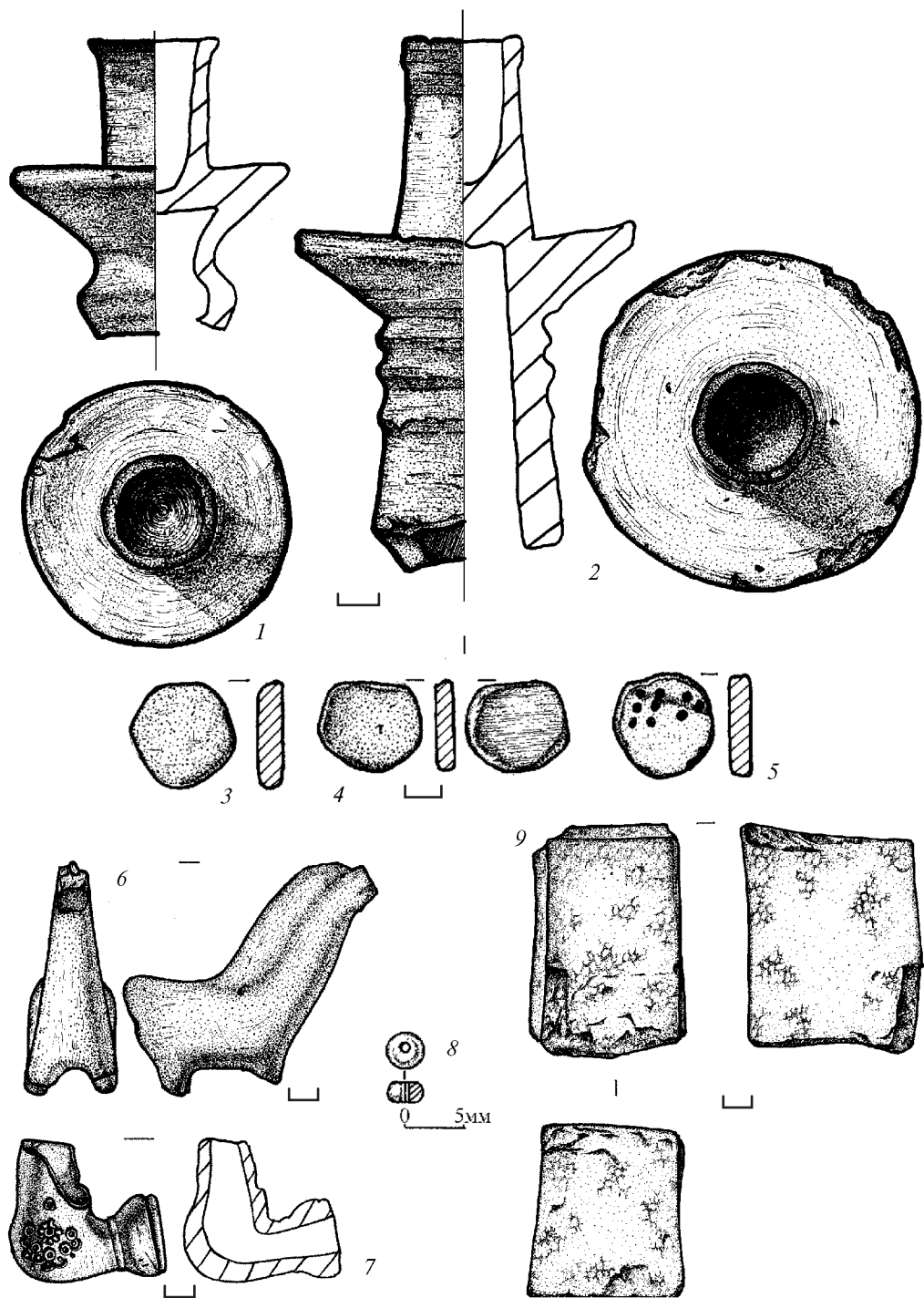


Рис.66. Об'єкт 3. Знахідки. Кераміка (1-7), склопаста (8), камінь (9).

До виробів із непрозорого скла належить дрібна намистина блакитного кольору (рис.66: 8).

Згадаємо також стриженеподібний виріб з кістки, що поступово звужується, та фрагмент точильного каменю з пісковика (рис.66: 9).

Як вже зазначалося вище, об'єкт слід розглядати в якості решток підземного ходу, що був засипаний, вірогідно, у кінці XVIII ст., про що свідчать речові знахідки. Стосовно його спорудження, можна приєднатися до думки дослідників, що займалися вивченням полтавських підземель, пов'язуючи появу останніх з діяльністю мешканців полкового центру (Бучневич, 1998, с.4).

Об'єкт 4 (*господарська підземна частина житлового будинку*) виявлений у північно-східній стінці котловану, в кв. 20 А-Г. Досліджений частково, в межах розкопу (рис.7). Пляма об'єкта читалася в профілі стінки з 0,9 м від поверхні. Впущений з рівня шару, насиченого матеріалами доби пізнього українського середньовіччя, до глибини 2,9 м від «0» (рис.67). Ширина об'єкта складала 3,60 м. В чорноземному заповненні, з рівня материка, виявлені рештки дерев'яної каркасно-стовпової конструкції: одна колода знаходилася у вертикальному положенні, дві інших – в горизонтальному, перпендикулярно до останньої.

Зі вмісту походить невелика, проте виразна добірка знахідок, опис якої наводиться нижче.

Як і в більшості випадків, переважають уламки кераміки – кухонного і столового посуду.

Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків, покришок і макітер. Відповідно до характеру випалу поверхні горщики розподілені на димлені та світлоглиняні.

Димлені горщики представлені фрагментом верхньої частини світлоглиняного виробу, із вінцем, верхня частина якого заломлена до середини, а в нижній – наявна виразна закраїна (рис.68: 1). Також до цієї групи належать уламки з широкими опуклими плічками, що в місці переходу в тулуб мають ребро або без нього. Виявлені і фрагмент вінця горщика, крайкованого зеленою поливою, фрагменти донець горщиків без утору. Датуються такі вироби XVII – поч. XVIII ст.

Горщики зі світлим черепком репрезентовані фрагментами верхніх частин із закраїною-валиком, або закраїною, підтрикутною у профілі, на переході вінця у плічки. Орнаментовані вони пасками і хвилями рудого ангобу. На деяких з них збереглися сліди накапування білим ангобом. Денця представлені фрагментами із чітко або слабо вираженим утором. Датуються вони 1-ою пол. XVIII ст.



Рис.67. Об'єкт 4. У процесі досліджень.

До числа *покришок* належать кілька фрагментів світлоглиняних виробів.

Із заповнення об'єкту 4 походять уламки верхніх частин *макітер* теракотового кольору. Їх стінки та криси орнаментовані пасками й хвилями білого ангобу. Також серед виявлених матеріалів трапився і фрагмент верхньої частини макортета з масивним розлогим вінцем без закраїни, орнаментованого пасками, короткими зигзагами та накапуванням коричневого, смугами білого ангобу (рис.68: 5).

Столовий посуд представлений дещо меншою кількістю знахідок, а саме – уламками полумисків і глеків.

До *полумисків* відносяться фрагменти крисів та стінок світлоглиняних виробів. Розподіляються головним чином за характером орнаментатії поверхні. Зазвичай поверхня вкрита пасками і лініями рудого, брунатного і білого ангобу. Проте, найчисленнішими є фрагменти з поливою зеленого і світло-зеленого кольору. Привертають увагу уламки крисів теракотового полумиска, можливо, чернігівського виробництва (Ханко, 2000, с.61), вкритого білим ангобом і прозорою поливою з підполивним розписом пасками зеленого кольору та мініатюрними квітками з синіми пелюстками (рис.68: 3). Є також фрагменти крисів теракотових полумисків, вкритих білим ангобом і прозорою поливою, з підполивним розписом «гронами» або композицією з ліній зеленого,

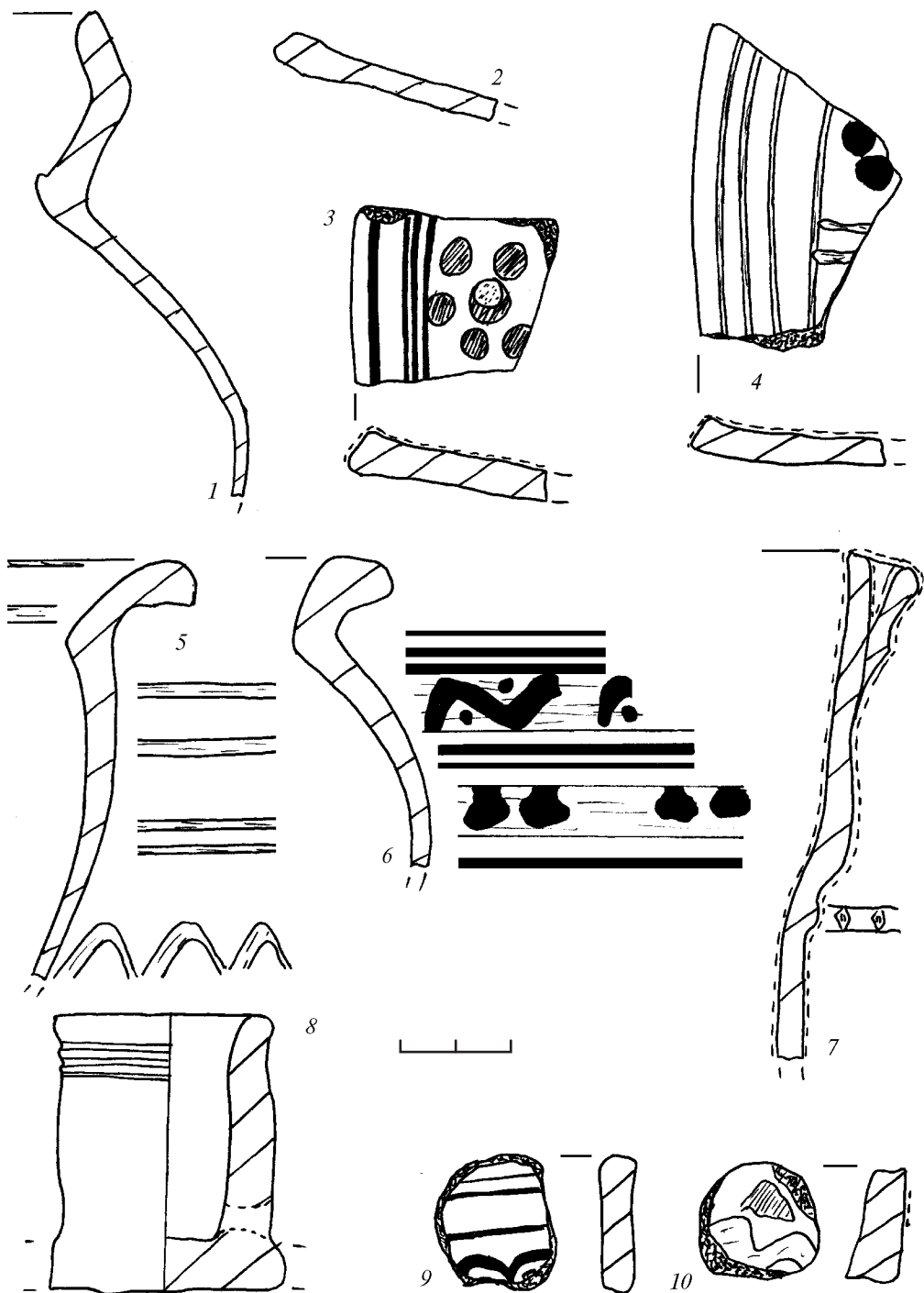


Рис.68. Об'єкт 4. Знахідки. XVIII ст. Кераміка.

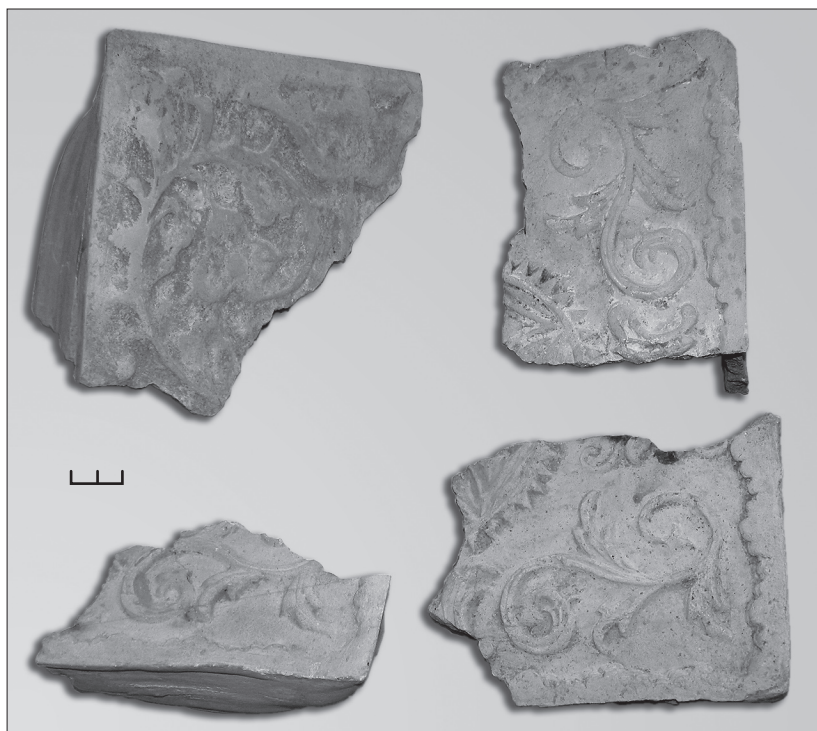


Рис.69. Об'єкт 4. Фрагменти кахлів. XVIII ст.

чорного та коричневого кольорів. Вироби з димленим черепком представлені двома фрагментами крисів, один з яких вкритий темною поливою. Датуються вони 1-ою пол. XVIII ст.

Глекам належить єдиний фрагмент шийки, що вкрита суцільною темно-зеленою поливою, стилізований під скляний виріб із наліпними ребристими пружками, з носиком, на вінці окресленому підтрикутним у профілі валикоподібним потовщенням, та таким же потовщенням у нижній частині, прикрашеним паличковими вдавненнями (рис.68: 7). Вірогідно, виріб слід датувати 1-ю пол. XVIII ст.

До *побутової кераміки* належить фрагмент верхньої частини світильника з двома отворами у нижній частині стінок, що орнаментований трьома врізними лініями під зрізом (рис.68: 8; 89: 4).

Архітектурно-декоративній кераміці належать фрагменти лицьових частин коробчастих кахлів (рис.69), що прикрашені змішаним рослинно-геометричним трельяжним візерунком – стилізованими пагінцями між лініями рамок, рослинним – у центрі композиції якого вміщена короноподібна квітка, або ж стилізованим сонцем з геометричним ві-

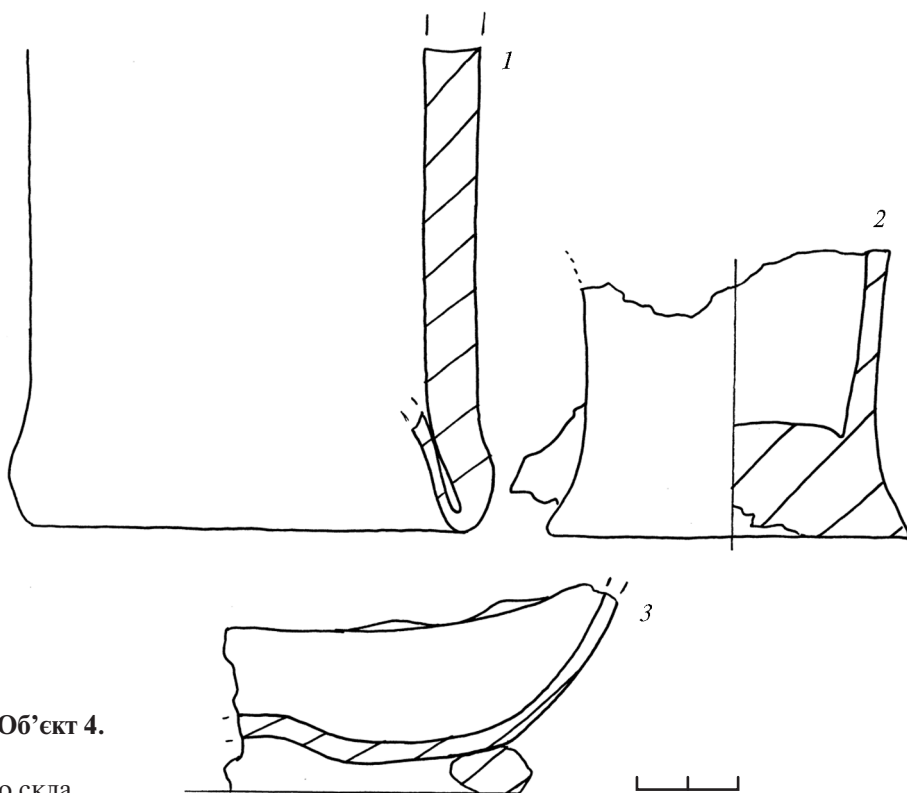


Рис.70. Об'єкт 4.
Вироби
з гутного скла.

зерунком, що обрамлене в кутах пластини рослинними вензелями та широкою хвилястою рамкою.

Вироби зі скла належать уламкам тарного і столового посуду. До тарного належать нижні частини пляшок (рис.70: 1, 3) з відомими у Полтаві аналогіями (Ханко, 2001, с.125-127, рис.3: 5; Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк.41, рис.121: 17). Столовий посуд репрезентований уламком денця карафки, прикрашеного по периметру припаяною розеткоподібною пружкою, а також денцем непрозорого кухля, розширеного донизу, з наявною частиною ручки (рис.70: 2). Невизначеним залишився фрагмент плічок скляної посудини, що прикрашена трьома горизонтальними паралельними пружками з насічками.

У заповненні об'єкту 4 виявлено досить репрезентативну добірку індивідуальних знахідок, виготовлених з глини і заліза.

Вироби з глини представлені добре збереженою дитячою іграшкою-свистунцем у вигляді лева, з прокресленими гострим предметом рисами морди та гривовою на шиї (рис.71; 89: 4), двома ігровими фішками – крем'яками (рис.68: 9, 10; 89: 4), виготовленими з крис полумисків,

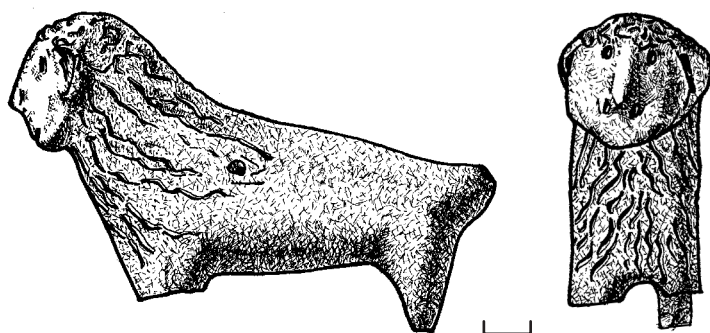


Рис.71. Об'єкт 4.
Іграшка-свисту-
нець. XVIII ст.

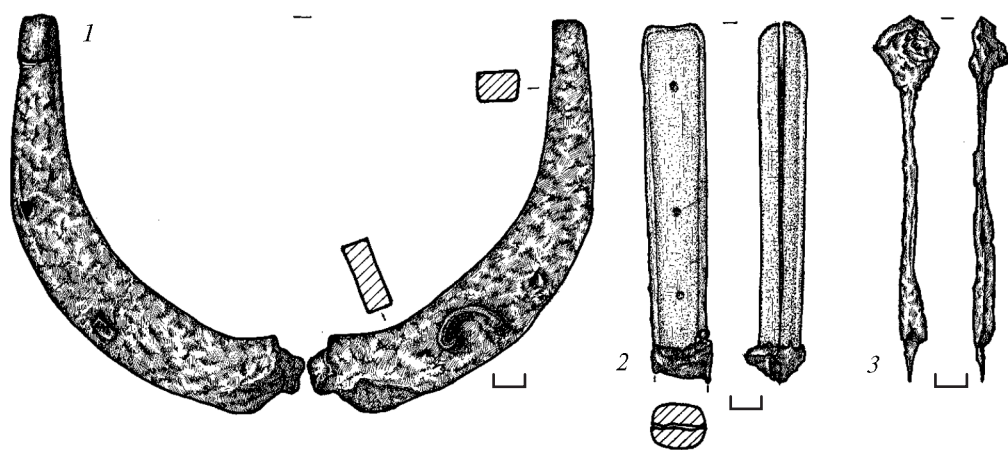


Рис.72. Об'єкт 4. Уламок підкови (1), руків'я ножа (2), виделка (3).
Залізо, кістка.

вкритих білим ангобом, а також пасками коричневого ангобу і світло-зеленою поливою.

Вироби із заліза. До них належать: уламок кінської підкови з одним збереженим в отворі вухналем (рис.72: 1), дуже корозована стрижнеподібна виделка з вушком у верхній частині (Свєшніков, 1993, с.181-182, рис.34: 18, 19) (рис.72: 3), а також ручка ножа з кістяними накладками, прикріпленими трьома штифтами, і гардою (рис.72: 2).

Привертає увагу досить виразна добірка матеріалів, що належать деталям зброї, зокрема, кременевий замок із ударним курком, із добре збереженим механізмом (рис.73: 1, 2), а також верхня пластина з круглим отвором кременеутримувача ударного замка (рис.73: 4) та захисна пластина до спускового гачка вогнепальної зброї (Trigger guard) (Weapon, 2006, p.148) (рис.73: 3). Кременевий замок належить до замків так званого «іспансько-

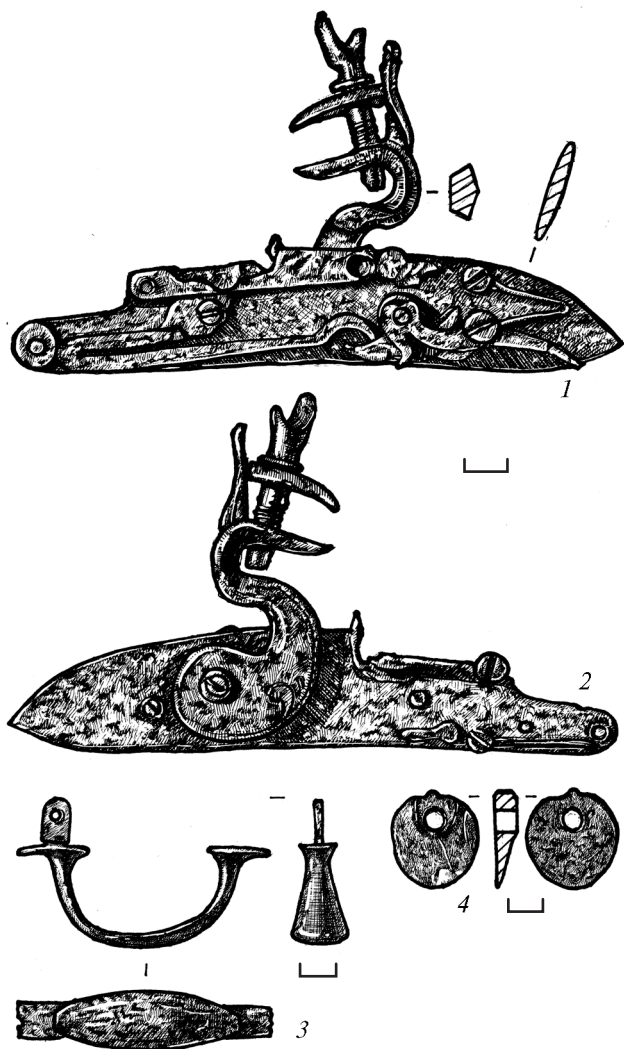


Рис.73. Об'єкт 4.
 Рушничний замок (1, 2)
 та його деталі (3, 4). Залізо.
 2-а пол. XVII – поч. XVIII ст.

го» чи «мавританського» типу, який набув розповсюдження від Іспанії та Франції до Нідерландів (Бехайм, 1995, с.346). Вірогідно, знайдений замок слід віднести до так званих «французьких», які були наступним кроком в еволюції «іспанських» ударних замків, що отримали розповсюдження з 2-ї пол. XVII ст. і на поч. XVIII ст. вже набули поширення в країнах Європи, за винятком хіба що Німеччини (Бехайм, 1995, с.348-349, рис.543). На жаль, місце його виготовлення не встановлене, з огляду на відсутність на ньому тавра виробника.

Сфрагістично-нумізматичні матеріали представлені свинцевою пломбою із зображеннями літер на одному боці та двоголового орла, на гру-



Рис.74. Об'єкт 4. Солід «боратинка» (1666), «полушка» (1720-ті), «полушка» (1735). Мідь.

дях якого є щит із літерою «Н», – на іншому. Нумізматичні знахідки – литовським солідом-«боратинкою» 1666 р. карбування (Какаренко, Шталенков, 2005, с.60), і «полушками», одна із яких карбована у межах 1720-х рр., інша – 1735 р. (рис.74).

Отже, об'єкт 4 слід інтерпретувати як рештки підвального приміщення каркасно-стовпової конструкції, вірогідно, підземної частини житлового будинку. Стосовно хронологічних меж його існування, цілком можливим є датування 1-ю пол. XVIII ст.

Провал підземного ходу. У процесі досліджень в межах розкопу, за випадкових обставин, виявлено ділянку підземного ходу, на описі якого зупинимось детальніше. Сподіваємося, певні дані щодо цієї споруди доповнять відомості про стратегічні оборонні підземелля полкової Полтави.

До сьогодні для Полтави існує лише одне дослідження щодо підземель XVII–XVIII ст., опубліковане ще наприкінці XIX ст. Воно належить перу В.Є. Бучневича та перевидане в кінці XX і на початку XXI ст. (Бучневич, 1999; 2008). Серія публікацій, присвячених цій темі, з'явилася в кінці XX ст. (Жук, 1989; 1991; Гладий, 1990; Суховська, 1990; Золотницька, 1997; ін.). На разі введення до наукового обігу подібних матеріалів базується на особистій зацікавленості авторів, а планові дослідження систем підземель на Полтавщині, на жаль, не проводяться. Незадовільний стан розробленості проблеми відзначався ще майже 20 років тому (Суховська, 1990, с.181).

Підземні комунікації – характерний елемент пізньосередньовічної фортифікаційної практики. На користь цього свідчить той факт, що фортечні підземелля відомі у Полтаві, Біликах, Великих Будищах, Кобеляках, Опішні, Старих Санжарах та ін. сотенних центрах (Бучневич,



Рис.75. Провал підземного ходу. У процесі досліджень.
На фото Ю.О. Пуголовок, О.В. Сидоренко.



Рис.76. Провал підземного ходу.



Рис.77-78. Провал підземного ходу.
Скелі у материковому суглинку та завали.

1999, с.8; Жук, 1989, с.97; Щербань, 2007; 2008). Підземні ходи у фортецях, значно відмінні у плануванні від відомих культових «печер» підземних монастирів, слугували сховищами для людей та провізії на випадок нападу ворога та швидких переміщень (Бучневич, 1999, с.5). Виникнення підземних ходів у Полтаві місцевий легендаріум пов'язує з іменами козака Масла та Павла Яковича Руденка (Там само, 1999, с.4-6).

Провал підземного ходу був виявлений, як зазначалося, за випадкових обставин. Проявився він після великої зливи у південно-західній частині котловану, у кв. 7-8 Ф-Х (рис.7; 75-76). Задля з'ясування його розміру та напрямку спрямування частково досліджувався саме цей провал. Першочергово було вибрано ґрунт заповнення і зачищені стінки провалу у вигляді умовного квадрату, із довжиною стінок в 1,5 м.

Як з'ясувалося, підземний хід був влаштований у материковому суглинку, потужність якого від поверхні дна котловану до галереї ходу досягала 1,00 м. Хід не мав штучних конструктивних підсилень у вигляді цегляних чи дерев'яних зводів, які зафіксовані свого часу І.А. Зарецьким (Бучневич, 1999, с.6). Ширина самого ходу становила близько 2,00 м, глибина від рівня виявлення – приблизно 4,00 м. З огляду на відсутність дозвольних документів на дослідження подібних споруд та дотримання правил безпеки робіт, конструктивні особливості і напрямок з'ясовувалися за допомогою ліхтарів і фотозйомки (рис.77-78). В результаті цих заходів встановлено, що хід був спрямований спочатку однією галереєю в бік сучасного будинку краєзнавчого музею, тобто, з південного сходу на південний захід. У кв. 4 Ф він розподілявся на два ходи, один з рукавів якого відгалужувався в бік будинку музею – на захід, а інший – повертав на південь, у бік дерев'яної конструкції погребу, про що згадувалося вище і який був виявлений у зачистці південно-західної стінки котловану. Дерев'яний зруб-«шахта» погребу могла бути вентиляційною віддушиною або ж одним з вузьких виходів на поверхню (рис.8). Більш певні висновки про будову цієї ділянки ходу зробити важко, адже в кількох місцях тунель виявився завалений чорноземом і рештками зруйнованого склепіння. Ніяких речових знахідок під час розбору завалу підземного ходу виявлено не було.

Стосовно датування цієї споруди щось конкретніше за віднесення його до козацької епохи вказати важко. Очевидним є те, що хід, як і переважна більшість полтавських підземель (Бучневич, 1999; *Виноградская*, 1990, с.183; *Гладыш*, 1990, с.178-180; Жук, 1989, с.94-98; 1991, с.25-34; *Суховская*, 1990, с.181-182), був пов'язаний з існуванням Полтавської фортеці XVII – I-ї пол. XVIII ст.

Таким чином, невелика площа досліджень все ж надала чимало нових відомостей щодо історичної топографії полкового центру, матеріальної культури її мешканців. Якщо раніше вздовж вул. Конституції могли очікувати виявлення валу і рову, то після розкопок стало очевидним, що вони знаходяться дещо північніше, в бік Петровського парку. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження, підкріплені даними історичних джерел, впевнюють у наявності на цьому місці частини житлового кварталу, пов'язаного проходами з системою фортечних підземних комунікацій. Вперше вмотивовані уявлення і про наявність індивідуальних схованок на подвір'ях садиб. А проілюстровані вибіркою з досліджених об'єктів предмети матеріальної культури з середмістя полкової Полтави цілком вписуються у загальні тенденції розвитку матеріального світу тогочасної Гетьманщини, маючи певні локальні особливості.

Розділ 5.

ЗНАХІДКИ З КОТЛОВАНУ ТА КУЛЬТУРНИХ НАШАРУВАНЬ

У культурному шарі дослідженої ділянки виявлено значну кількість матеріалів, серед яких переважають уламки гончарного посуду – кухонного і столового.

Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків, макітер та сковорідок.

Виявлені горщики, як і попередні, умовно можна розподілити на дві групи за типом гончарного випалу.

Горщики з димленим черепком. До цієї групи належать уламки верхніх частин посудин (рис.79: 1, б), зокрема, з високим розлогим вінцем, ледь наміченим виступом-закраїною, прикрашеним врізними горизонтальними лініями, на плічках орнаментованих відбитками геометричного штамп, що в місці переходу в тулуб – опуклі або утворюють невиразне ребро, і мають збережену широку ручку (рис.79: 1); інший – з вінцем із підтрикутним у профілі валикоподібним потовщенням та плічками, прикрашеними хвилею з відбитків гусеничного штамп «птичкою» (рис.79: 2).

До цієї групи входить фрагмент плічок, прикрашених у верхній частині врізними горизонтальними лініями, та частина широкої, kwasole-подібної у перетині, ручки. Хронологічним маркером підгрупи виступає димлена поверхня виробів (*Ханко, 2000, с.55*) і плавність переходу одних частин профілю в інші (*Виногородська, 1997, с.130*). Така кераміка датується рубежем XVII–XVIII ст.

Уламок верхньої частини димленого горщика з невисоким вінцем, плічками, прикрашеними валикоподібним потовщенням з відбитками штамп-коліщатка, що в ребристому місці переходу у тулуб прикрашений рядом комоподібних відбитків (рис.79: 4), відноситься до 1-ї пол. XVIII ст. Характерним у даному випадку можна вважати використання архаїчної орнаментики поруч із більш модерними формами виробу.

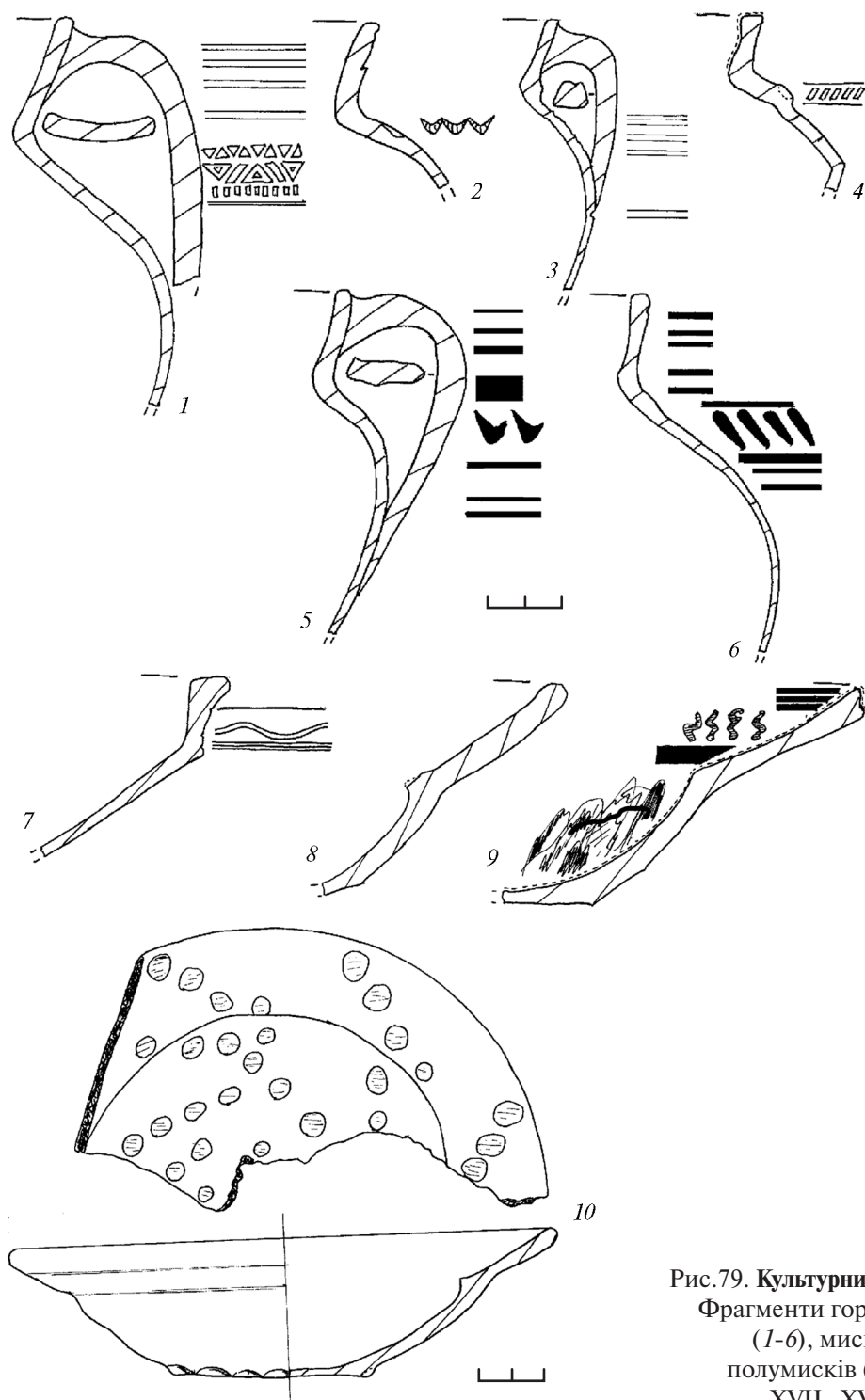


Рис.79. Культурний шар.
Фрагменти горщиків
(1-6), миски (7),
полумисків (8-10).
XVII–XVIII ст.

Горщики зі світлим черепком. Типовими для підгрупи є фрагменти верхніх частин опуклобоких горщиків з невисоким, ледь розлогим вінцем без закраїни (рис.79: 3, 5, 6) та із невисоким вінцем без закраїни і опуклими плічками, прикрашених врізною горизонтальною лінією під зрізом та лініями по плічках. В одному випадку збереглася вузька ручка. Датуються такі вироби рубежем XVII–XVIII ст.

Фрагменти кераміки з цієї групи, що належать до 1-ї пол. XVIII ст., репрезентовані верхніми частинами опуклобоких світлоглиняних горщиків з невисокими, ледь розлогими вінцями, з плавним чи гострим ребром-закраїною на внутрішній поверхні. Орнаментация – паски, хвилі різної частоти, нанесені рудим ангобом. До цього ж часу належать і фрагменти верхніх частин світлоглиняних опуклобоких горщиків з невисокими вінцями без закраїни (рис.79: 5) або із закраїною (рис.79: 6), орнаментованих пасками і хвилями різної частоти, нанесеними рудим та брунатним ангобами чи пасками і косими ляпками брунатного ангобу. Наявні також уламки верхніх частин опуклобоких горщиків із високими вінцями, прикрашеними потовщенням на середині висоти зовнішньої поверхні, вкриті зеленою поливою у верхній половині внутрішньої поверхні. Окремі фрагменти горщиків 1-ї пол. XVIII ст. крайковані темно-зеленою поливою (рис.79: 4).

Більш пізнім типом орнаментации можна вважати нанесення широкої смуги білого ангобу (Ханко, 2000, с.55), однак слід звертати увагу і на застороги, наведені вище.

Вироби, датовані 1-ю пол. XVIII ст., мають аналогії у хронологічній таблиці профілів горщиків з Полтави О.В. Ханка, зокрема, серед типів III та IV хронологічних періодів (Ханко, 2000, с.61), що віднесені до 2-ї пол. XVII – 1-ї пол. XVIII ст.

Із культурних нашарувань походить фрагмент верхньої частини димленої *макітри* з широкими розлогими вінцями, орнаментованої пасками й ляпками зверху, пасками та хвилею сірого ангобу – на стінках, датованої рубежем XVII – XVIII ст. (рис.80: 1).

Сковорідки представлені тулійками із частинами стінок, з яких одна прикрашена хвилею та лініями білого ангобу (рис.80: 2, 3), і належить сер. XVIII ст.

Покришки знайдені у незначній кількості уламків і датуються кін. XVII – 1-ю пол. XVIII ст. (рис.80: 4-6).

До *столового посуду* належать уламки мисок та полумисків, які розподілено на наступні хронологічні групи.

Період рубежу XVII–XVIII ст. репрезентований фрагментом миски і полумиска. Миска – димлена, з вузькими, підтрикутними у профілі крисами, з чітко вираженим бічним ребром, вкрита врізними пасками

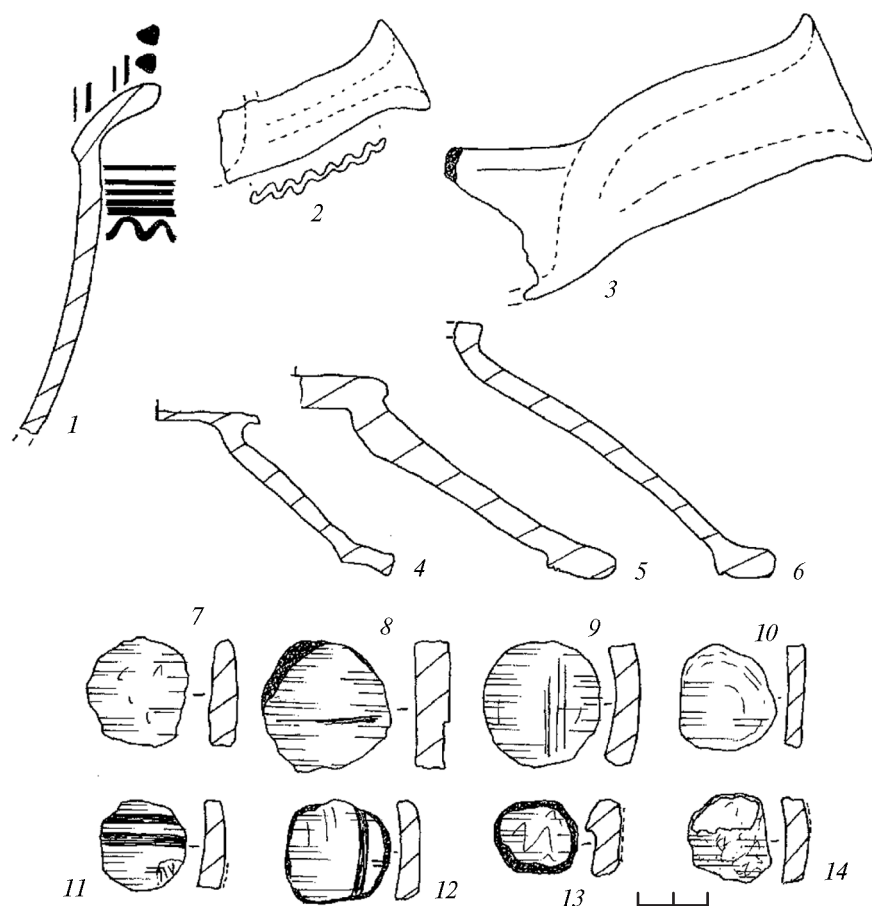


Рис.80. Культурний шар. Фрагменти тулійок пателень (2, 3), вінця макітри (1), покритки (4-6), крем'яхи (7-14). Кераміка. XVIII ст.

та хвилюю у верхній частині (рис.79: 7). Полумисок – димлений, з широкими розлогими крисами та потовщеним зрізом і утором, зрізаним у формі розетки (рис.79: 8).

Вироби, що належать до 1-ї пол. XVIII ст., ближче до верхньої хронологічної межі цього часу, мають здебільшого теракотовий черепок (лише найпізніша форма – полумисок з неширокими крисами із потовщеним зрізом та утором, вкритий білим ангобом і прозорою поливою, орнаментований підполивним розписом пасками і косими лініями зеленого, ріжкуванням коричневого й зеленого кольорів, має черепок зі світлої глини) (рис.79: 9), вкритий білим ангобом. Лицьові поверхні посуду розписані пасками і хвилюю брунатного ангобу, лініями ляпків білого анго-

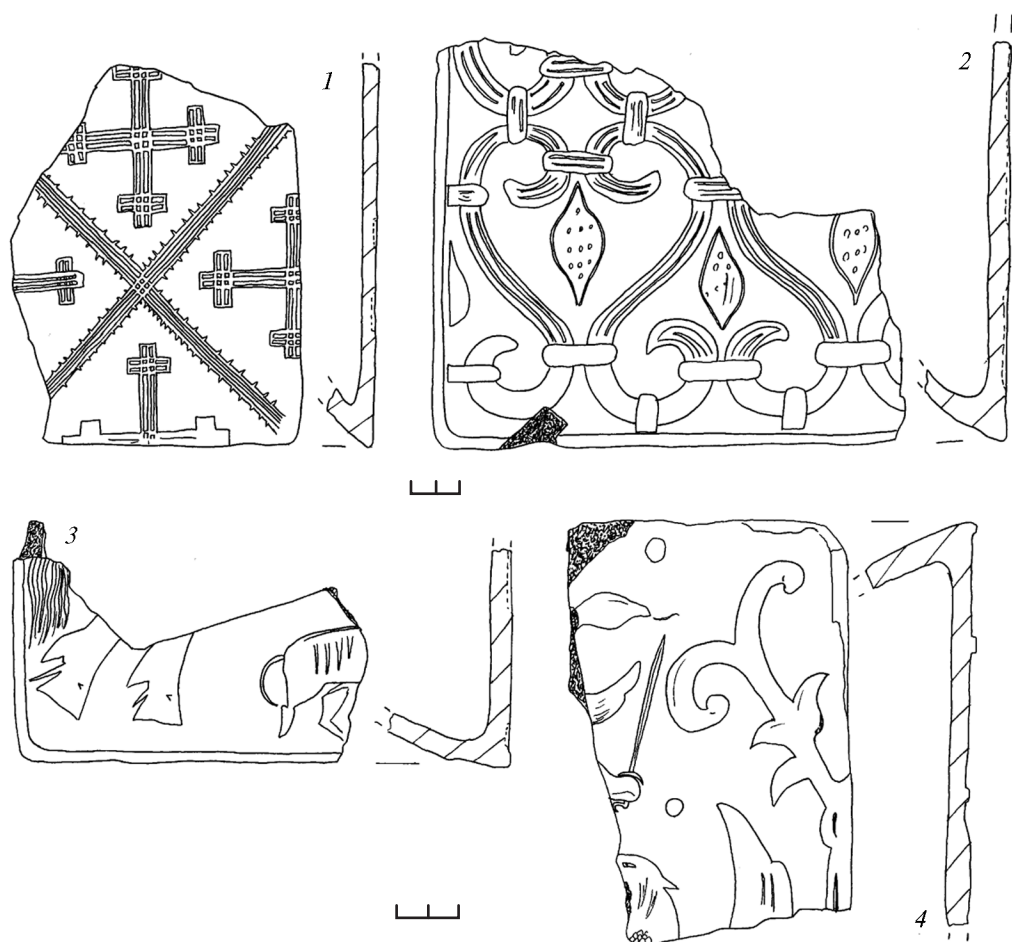


Рис.81. Культурний шар. Фрагменти лицьових кахлів. XVII–XVIII ст.

бу (рис.79: 10), пасками та декоративними фігурами брунатного ангобу або лініями з полями ляпків рудого ангобу.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена коробчастими кахлями в уламках лицьових пластин із частинами румп (рис.81), зі стилізованим рослинним (рис.81: 2) і сюжетним орнаментом (рис.81: 3, 4), який зазвичай обрамлений неширокими рамками.

Геометричним хрещатим візерунком прикрашені чотири фрагменти (рис.81: 1), які датуються рубежем XVII–XVIII ст. Аналогії орнаменту, нанесеному на кахлі, наводилися вище.

З культурного шару походять два уламки кахлів із сюжетним орнаментом. Зупинимось на них детальніше. Перший є фрагментом лицьо-

вої пластини, що відтворює зображення батальної сцени між людиною та грифоном (орлом), з рельєфними крапками великого діаметру та пагінцями-вензелями. Композиція обмежується вузькою високою рамкою, переважно втраченою. Виріб теракотового кольору, з нагаром на внутрішній поверхні. Треба відзначити, що за стилістикою ця кахля дуже схожа до виявленої в об'єкті 1. Проте остання не була вкрита поливою (рис.81: 4).

Другий – це фрагмент пластини із частиною румпи лицьової коробчастої кахлі з вузькою рамкою скраю, орнаментованої сюжетним малюнком із вершником та собакою (на уламку – частина копит, хвіст коня і половина тулуба собаки) (рис.81: 3). Вірогідно, на кахлі зображено різновид орнаментального мотиву «погоні», що з'явився у Подніпров'ї за литовських впливів та змішався із сюжетом про Георгія Переможця (*Виноградская, 2007, с.443; Куштан, 2007, с.57*). У такому випадку, на думку Л.І. Виногородської, змії – противник Георгія – міг трансформуватися на собаку (*Виноградская, 2007, с.443*). Не відкидається, що це міг бути і сюжет з вершником та власне собакою, зображення з якими відомі, зокрема, серед кахлярських матеріалів Умані (*Діденко, 2007, с.84, рис.3*). Через фрагментарність зображення провести чіткі аналогії з виявленою кахлею майже неможливо. Датується цей зразок кін. XVII – XVIII ст.

Значимо, що один з фрагментів лицьових коробчастих кахлів вкритий зеленою поливою.

Частини кахлів, виявлених у культурному шарі, широко датуються XVIII ст., а уламки з сюжетною композицією – можна віднести до рубежу XVII–XVIII ст.

Вироби з гутного скла репрезентовані фрагментом верхньої частини конічної шийки пляшки, розлогим вінцем пляшки, стопкою з відколоною частиною стінки та западиною на денці, фрагментами фігурних ручок графинів, денцем із частиною стінок кухля з декоративними ребрами на боках, овальним наліпним денцем пляшки-плесканки. Скляні вироби в цілому характерні для пізньосередньовічної доби, але датувати їх можна лише широко – XVII–XVIII ст. (рис.82).

Індивідуальні знахідки з кераміки з культурного шару доволі різноманітні.

До цієї групи віднесено *ігрові фішки – крем'яхи* (8 од.) зі стінок горщиків, мисок, в т.ч. полив'яних, датовані 1 пол. – сер. XVIII ст. (рис.80: 7-14; 83). Фрагмент невеликого *горщика-монетки* з високим вінцем, збереженою ручкою, на виділеному денці (збережена висота – 4,8 см, діаметр денця – 3,4 см), широко датується XVII–XVIII ст. (рис.85: 2; 89: 5).



Рис.82. Культурний шар. Фрагменти скляного посуду.

Рис.83. Культурний шар. Крем'яхи.

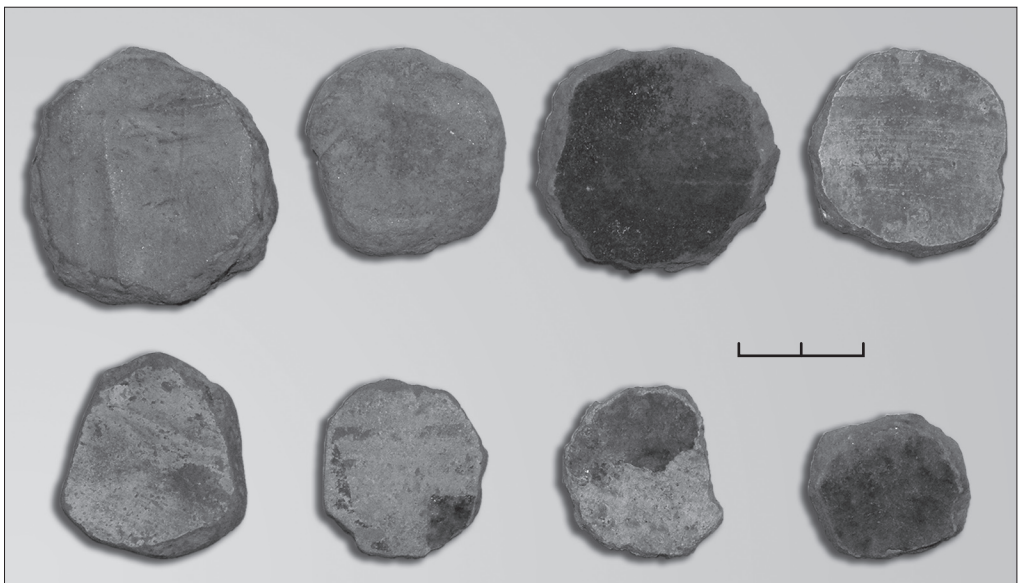




Рис.84. Котлован будівництва. Зачистки північно- та південно-західного профілів.

Дрібна керамічна пластика репрезентована ліпними дитячими іграшками-свистунцями (рис.89: 5) у вигляді: коня з чотирма отворами для надходження і виходу повітря (рис.85: 1), зооморфної фігурки (рис.85: 5), а також двох орнітоморфних, одна із яких – уламок хвоста виробу (рис.85: 3), вкритого бурим ангобом та орнаментованого хвилями білого ангобу, а інша – від тулуба птаха, на грудях прикрашена зеленою поливою (рис.85: 4). Подібні вироби широко відомі для пізньосередньовічного часу (Гуля, 2004, с.101-10; Сидоренко, 1999, с.92, рис.б: 2), зокрема, і в Полтаві (Супруненко, 1993, с.62-65; Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк.36, рис.118: 3; Луговий, Коваленко, Верещака, Яремченко, 2005, арк. 14, рис.46.1; Ткаченко, Яремченко, 2007, с.114, рис.4: 9-13).

До цієї групи входять і люльки, збережені повністю або фрагментарно (рис.86; 89: 6).

Особливу цікавість викликає вцілілий виріб – світлоглиняна глекоподібна люлька з невеликою, загнутою догори, тулійкою та високою чашечкою із розлогими вінцями, діаметром 3,0 см. Орнаментована ця люлька відбитками штампу: вертикальними лініями на тулубі чашечки та горизонтальними – на шийці і вінцях, а також штампом -«сосонкою»

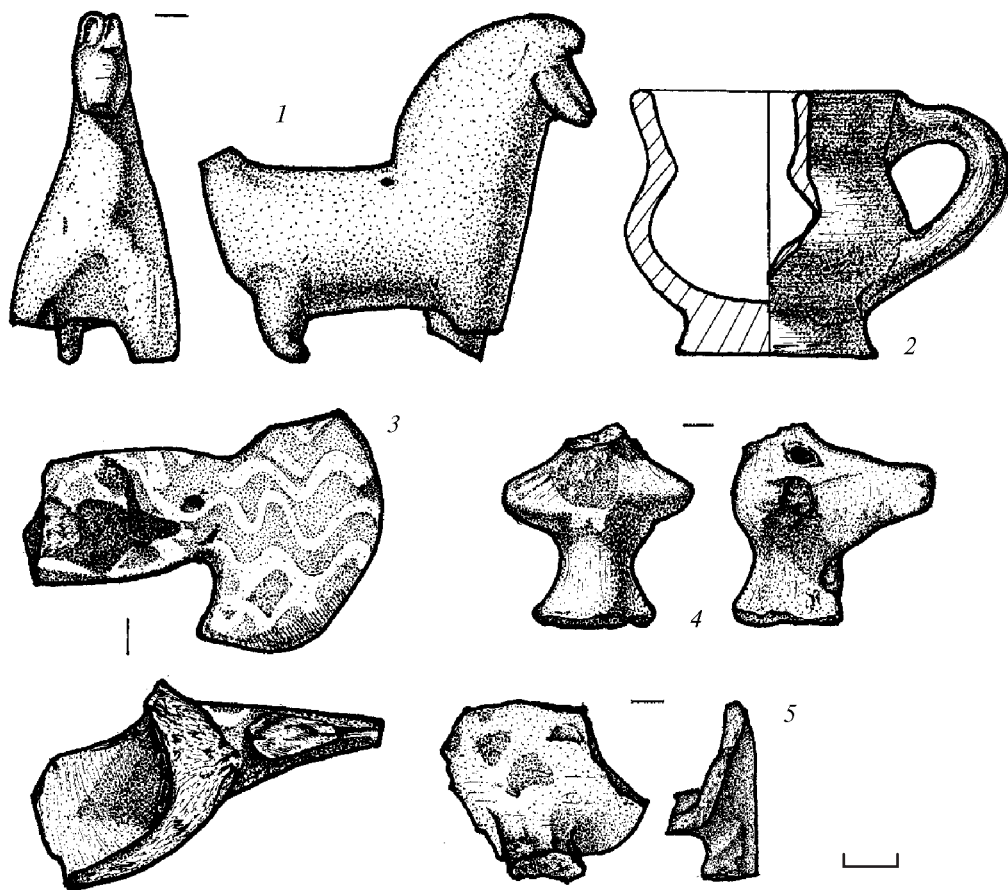


Рис. 85. Культурний шар. Дрібна керамічна пластика. XVII–XVIII ст.

на шийці чашечки; у нижній частині тулійки є слабо виражений гребінь (рис. 86: 1). Розміри люльки – 4,7х5,6 см. Відноситься до варіанту 1 типу I, за О.В.Коваленко (Коваленко, 2008, с.43, рис.18). На думку дослідниці, цей тип виробів був найбільш поширений серед люльок місцевого виробництва (Коваленко, 2007, с.131). Аналогічна люлька з сірої глини походить із зібрання Дніпропетровського державного історичного музею ім. акад. Д.І. Яворницького і датується XVIII ст. (Дніпропетровський..., 1964, с.130, табл.24). Майже повні аналогії їй, за формою та орнаментациєю, відомі і на Полтавщині (Пошивайло, 1993, с.217; Ткаченко, Яремченко, 2008, с.115–116, рис.4: 1).

Другий інформативний фрагмент, що походить з культурного шару, – чашечка димленої люльки з високим циліндричним вінцем

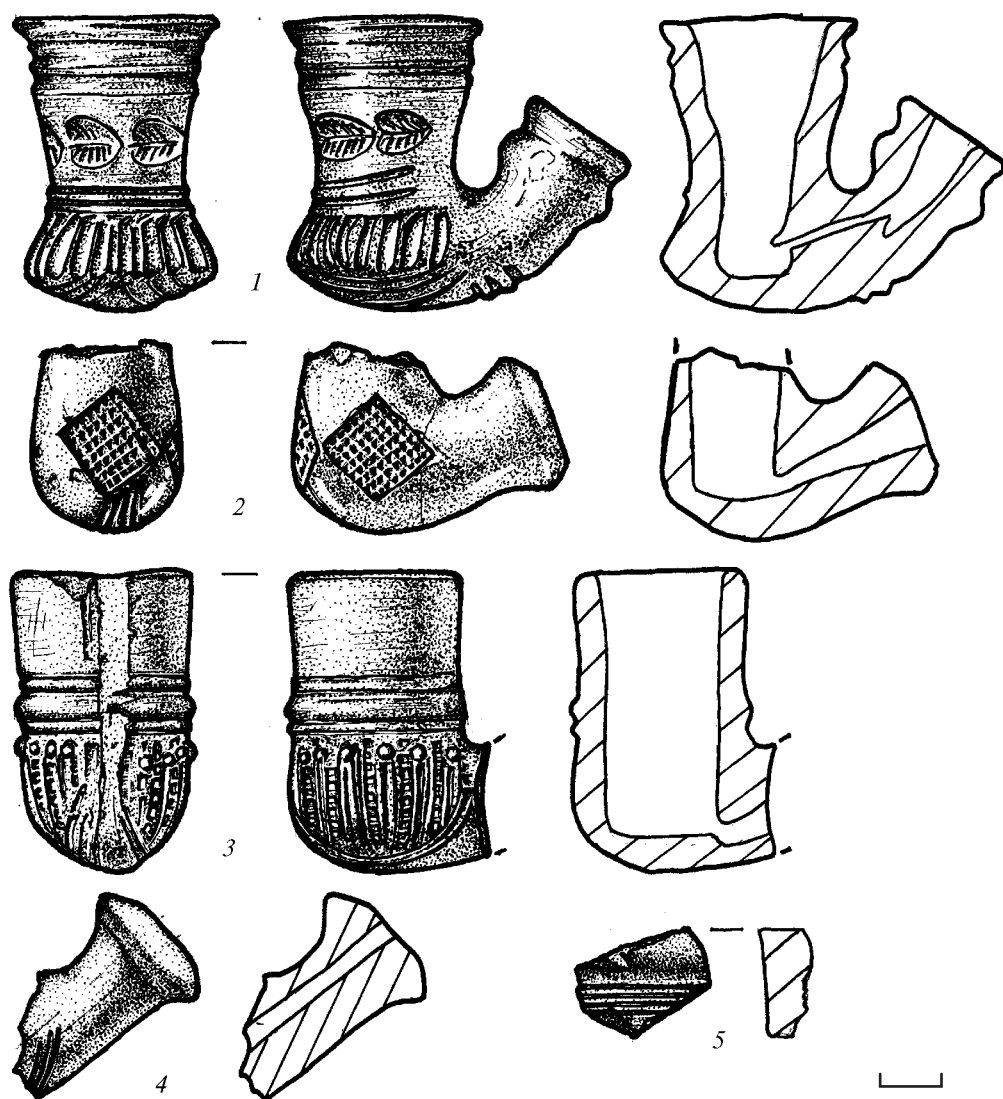


Рис.86. Культурний шар. Люльки. Керамічна маса, полива. XVII–XVIII ст.

та втраченою тулійкою. Орнамент – штамповані горизонтальні лінії і вертикальні відбитки геометричного штампу – «гусенички» – елемент 1 а типу III (Коваленко, 2008, с.79, рис.33) (рис.86: 3). Розміри – 4,3x3,0 см. Відповідає типу I варіанту зазначеної типології (Там само, с.43, рис.18). За часом побутування типу, люлька датується XVIII ст. Варто відзначити, що люльки з димленою поверхнею досить рідкісні



Рис.87. Культурний шар. Камінь, метал.

для Полтавщини. У кількісному відношенні їх число не перевищує 5% (Коваленко, 2008, с.67), тому вказану люльку можна вважати імпортованою.

Незвичним для колекції виявився фрагмент (4,5x3,0 см) невеликої люльки зі втраченим вінцем чашечки. Виріб виготовлений з каолінової глини, глечикоподібний, відповідно, належить до типу I (Коваленко, 2008, с.43, рис.18), що широко побутував у XVIII ст. Поверхня люльки гладка, на тулубі чашечки є орнаментальні ромби з перехрещених ліній, сполучені бічними кутами, у нижній частині чашечки – повздовжні лінії (рис.86: 2). Зовні виріб вкрито популярною на той час світло-зеленою поливою. Люлька місцевого виробництва, зважаючи на те, що подібні знахідки, навіть з османських археологічних нашарувань, дослідники відносять до козацької матеріальної культури (Там само, с.68).

Інші малоінформативні знахідки – фрагмент (2,2x1,5 см) стінки сіроглиняної люльки, орнаментованої горизонтальними паралельними

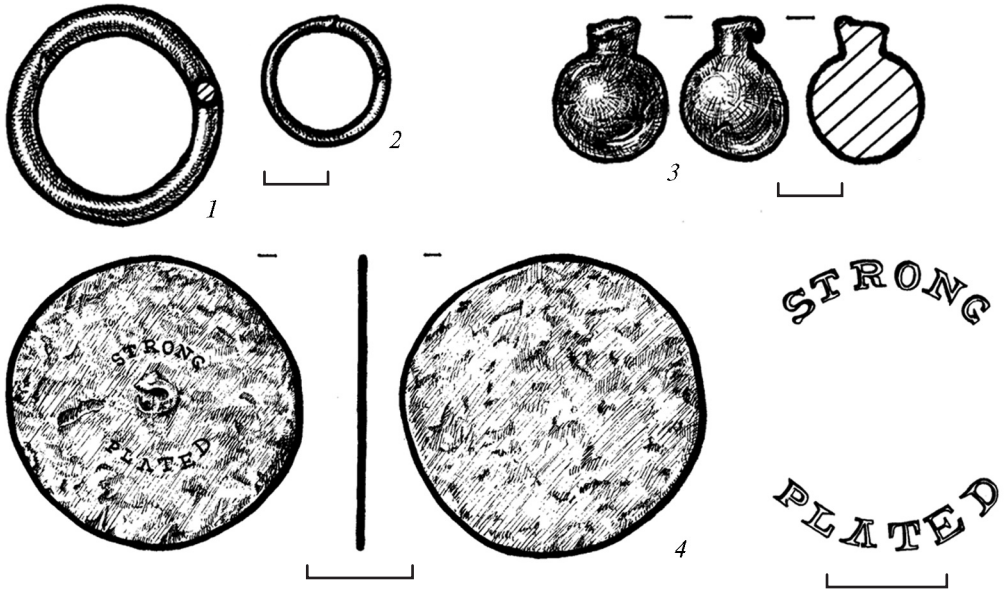


Рис.88. Культурний шар. Бронза (1, 2, 4), свинець (3).

лініями (рис.86: 5), і тулія (3,2x2,3 см) світлоглиняної, прикрашена в нижній частині лініями (рис.86: 4).

Вироби з каменю представлені фрагментом точильного бруска з відшліфованого уламка пісковика (рис.87).

Металеві вироби репрезентовані ширше. До групи входять ковані залізни – леза ножів з частинами черешків; вузький платівчастий ключ з кільцем з одного боку та Г-подібним вигином з іншого; корпус навісного замка напівтрапецієподібної форми з отворами для дужки та ключа. З кольорових металів виготовлені: кругле бронзове вушко ключа із залізним стрижнем; круглий у перетині шматок дроту (рис.87); свинцева лита куля зі збереженим ливником (рис.87; 88: 3); круглі у перетині бронзові кільця рамок пряжок діаметром 2,0 та 3,0 см (рис.87; 88: 1, 2), а також щиток бронзового гудзика зі втраченим вушком і написом на зворотньому боці: «STRONG PLATED», кін. XVIII – 1-ї пол. XIX ст., вірогідно, англійського виробництва (рис.87; 88: 4).

Нумізматичні матеріали (рис.90). 3-поміж знахідок монет: «5 копек» Єкатеринбургського монетного двору, карбовані за мінцмейстера Федора Хвошинського, 1835 р. карбування; 1 крейцер часу правління Марії Терезії (1740-1780), 1761-1780 рр. карбування (Каглян, Огуй, Танащук, 1997, с.35).



Рис.89. 1 – Об’єкт 3. Лицьова пластина кахлі. ХІХ ст.; 2 – Об’єкт 3. Фрагмент кахлі з геральдичним орнаментом; 3 – Об’єкт 3. Фрагменти світильників, крем’яхи, дрібна керамічна пластика; 4 – Об’єкт 4. Іграшка-свистунець, фрагмент світильника, крем’яхи; 5 – Культурний шар. Дрібна керамічна пластика; 6 – Культурний шар. Люльки.



Рис.90.
Культурний шар.
 Празький
 грош (1),
 крейцер (2),
 5 копійок (3).
 Срібло (1),
 мідь (2, 3).

Рідкісною знахідкою для Полтави є празький грош Вацлава III/IV (1378-1419) (*Smolik, 1971, p. 23-27*). Стосовно останнього, то, незважаючи на погану збереженість монети, характерну затертість через довгий час перебування в обігу (*Сиверс, 1922, с.5-6*), все ж можна вважати, що цей зразок належить до числа монет, карбованих після 1405-1407 рр. Характерними ознаками таких номіналів є: перлина корони на аверсі, що дістає до обвідного кола, а на реверсі – зображення лева з довгими пазурами, що також дістають до обвідного кола (*Козубовський, Строков, 2001, с.48*). Празькі гроші відомі серед скарбів та окремих нумізматичних знахідок, виявлених на території Полтавщини. У листопаді 1895 р. у с. Сезенкове, Баришівської

волості, під час оранки виявлений скарб, що містив 183 срібні монети (Сиверс, 1922, с.23-24). У 1878 р. поблизу Глинська, Роменського повіту, на острові серед Сули, знайдений скарб з 70 срібних празьких грошів Вацлава III/IV (Там же, с.24). Пізніші знахідки подібних монет відомі поблизу сіл Томашівка (Козубовський, Строков, 2001, с.48) та Чайки (Соболева, 1965, с.206-210) на Київщині. На території Полтавщини не так давно трапився ще один скарб празьких грошей, виявлений поблизу с. Повстин Пирятинського р-ну у 2003 р. (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.40, рис.35; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.174).

А.А. Сиверс вважає, що празькі гроші поширювалися по мірі приєднання руських земель до Литви і були у постійному обігу впродовж півтора-двох століть, про що свідчить погана збереженість зразків (Сиверс, 1922, с.5-6).

Отже, матеріали з культурного шару дозволяють визначити речові хронологічні маркери в освоєнні цієї ділянки передвалля фортеці й істотно збагачують уявлення про розмаїття матеріальної культури мешканців пізньосередньовічної Полтави. До речі, відсутність культурних нашарувань періоду розвинутого середньовіччя в межах розкопу певним чином впливатиме на визначення історичних меж перших поселень та окреслення елементів історичної топографії літописної Лтави і попереднього ранньоміського центру східних сіверян.

ВИСНОВКИ

У ході науково-рятивних археологічних досліджень, проведених у Полтаві по вул. Конституції 4, на місці спорудження адміністративного будинку, влітку 2008 р., отримані досить інформативні історико-археологічні джерела стосовно заселення й елементів планування території «Старого міста», а також виразна колекція знахідок, що репрезентує матеріальну культуру населення полкового центру XVII–XVIII ст.

Загалом, досліджено чотири об'єкти і господарську яму, а також частково – провал підземного ходу.

Виявлені об'єкти і знахідки, встановлена планіграфічна ситуація, дозволяють вважати, що в результаті розкопок були зафіксовані рештки заглиблених споруд окремого житлового кварталу (рис.91). До залишків цього кварталу слід віднести об'єкти 1 і 4, а також «пляму» ще одного об'єкта, котрий був виявлений в ході вивчення північно-західного профілю котловану. Характерної рисою об'єктів, що дозволяє вбачати в них рештки заглиблених господарських частин будинків мешканців міста, є наявність слідів каркасно-стовпових конструкцій. Про це опосередковано свідчать і характер заповнення та знахідки. Досліджена ділянка в котловані будівництва належить одному зі вказаних на планах Полтави початку XVIII ст. (І. Бішева та В.Кутузова) житлових кварталів фортеці козацької епохи.

Точка зору про існування на цій території кварталу підкріплюється взаємним розташуванням виявлених об'єктів, що розміщені довгими вісями вздовж сучасної вул. Конституції. До того ж, наявність житлової забудови спирається на дані картографічних матеріалів та історичних джерел. Вірогідно, що саме цей квартал слід зарахувати до правобіччя Киценської вулиці, на якій, згідно із «Генеральним описом Малоросії 1765-1769 рр.» розміщувалися наступні двори:

«На Киценской улици идучи с Киевской улиц направо стороне:

Двор вдови купецкой жени Дарии Киценковой.

Двор полтавского пушкаря Андрея Тимошенка.

Двор полтавского купца Романа Тоценка.

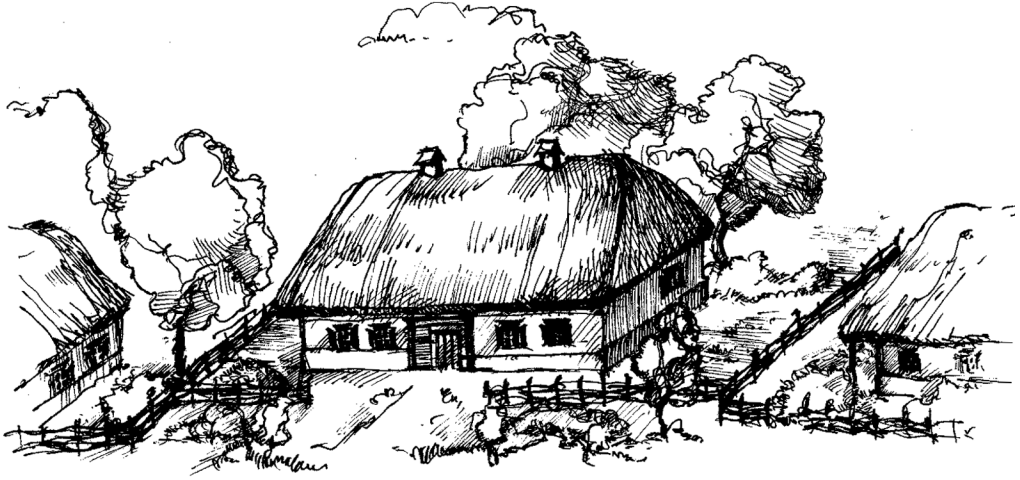


Рис.91. Киценська вулиця. Варіант реконструкції.
За Ю.О. Пуголовком. Рис. О.С. Чигрина.

Двор магістрата полтавського раици Якова Пашенка.

Двор пустой полтавського купця Івана Уманського.

Двор пустой отставного бунчукового товариша Федора Занковського.

Двор полтавського купця Івана Уманського.

Двор полтавського купця Мирона Широкого.

На той же улице на левой стороне:

Двор полтавського купця Івана Уманського.

Двор войскового товариша Іосифа Висоцького....»

(за: ЦДІАУ, ф.57, оп.2, спр. 1, арк. 68-70).

Напевне, виявлені рештки заглиблених частин житлових будинків належать до кількох із господ описаних вище будинків, що розташовувалися на правобіччі Киценської вулиці.

Зауважимо, що датування зазначених вище об'єктів в цілому співпадає, а в окремих випадках передує часу проведення перепису – середині XVIII ст. Нагадаємо, що їх існування вкладається до хронологічних рамок першої половини XVIII ст.

Також під час досліджень виявлені рештки підземних комунікацій. До них зарахований об'єкт 3, в якому вбачається провал підземного ходу, засипаного в кінці XVIII ст. Вірогідно, що цей хід пролягав зі сходу – північного сходу на північний захід, в бік Басманівської башти. На це вказувало накопичення води в просіві обвалу після зливи, що чітко позначало напрямок ходу, а також конструктивні особливості об'єкту

2. Мається на увазі аркова ніша, влаштована у північно-західній стінці схованки, висотою 0,50 м. Припускаємо, що ця арка є рештками недобудованого за якихось обставин виходу до загальнофортечних підземних комунікацій. Об'єкт 2, з огляду на його специфічні конструктивні особливості, – незначні розміри та велику глибину, – слід також зарахувати до числа подібних підземель, що, вірогідно, слугував за індивідуальну (родинну) схованку заможного полтавця. Виявлений провал підземного ходу ставить нову відмітку на плані підземних комунікацій фортеці. А в поєднанні з іншими даними – дає можливість скласти просторову реконструкцію схеми цієї ділянки підземель полкового міста Полтави.

Не менш інформативними виявилися і залишки матеріальної культури козацької доби.

Комплекс гончарного керамічного посуду склав основний масив отриманої колекції. До цієї групи ввійшли уламки й археологічно цілі форми. Групі кухонного посуду належать горщики, покритки, макітри та сковорідки. Столовий посуд представлений мисками, тарілками і полумисками, а також глеками і кружками.

У *кухонному посуді* переважаючим типом є *горщики*, що розподілені, відповідно до характеру випалу поверхні, на димлені і світлоглиняні. Зауважимо, що переважна більшість уламків належить світлоглиняним виробам, які складають п'ять типів (табл.1).

Тип I (підтипи 1-4). Вироби із плавним профілем та заокругленим зрізом на високому прямому, вертикальному, із легким нахилом або розлогому вінці (як підтип – із легким загином профілю вінця всередину; прорізною лінією на зовнішній поверхні під зрізом), яке зберігає приблизно однакову товщину по всій висоті, при переході в плічки не утворює внутрішнього ребра (як підтип – незначне потовщення в основі шийки). Плічка таких горщиків злегка опуклі, широкі, при переході в тулуб не утворюють ребра. 13 фрагментів зі складу колекції відносяться саме до цього типу. Їх виявлено у заповненні датованих у рамках XVIII ст. об'єктів 1 і 3, а також в культурних нашаруваннях. Широка амплітуда хронологічних рамок побутування таких виробів відзначалася й раніше (Ханко, 2000, с.56).

Тип II (підтипи 1-5). Вінце горщиків більш розлоге, ніж у попереднього типу, невисоке, помітна тенденція до звуження та певного загострення зрізу (як підтип – зріз плаский, із виступом назовні та потовщенням зовнішньої поверхні – у димлених горщиків, плаский – для світлоглиняних). Профіль має чітко виражений кут або виступ на ребрі під шийкою, плічки – прямі, конічні або опуклі, як підтип – утворюють ребро на місці переходу у тулуб. Всього виявлено 9 фрагментів верхньої

Табл. 1.

Морфо-хронологічна типологія горщиків, виявлених в розкопі

	1.	2.	3.	4.	5.	
I.						XVIII ст.
II.						кін. XVII – XVIII ст.
III.						2 пол. XVII – XVIII ст.
IV.						XVIII ст.
V.						2 пол. XVII – XVIII ст.

частини горщиків цього типу. Основний їх масив походить з об'єктів XVIII ст. Окремі підтипи можуть належати до початку цього століття. У матеріалах типу трапляються як димлені вироби, так і орнаментовані пасками білого ангобу, що, як вважалося, може «відносити» їх до 2-ої пол. XVIII ст.

Тип III (підтипи 1-5). Фрагменти горщиків зі сталими рельєфними варіаціями – вінце потовщене, із багатоваріантним рішенням зрізу (від опуклого до пласкої полички). Злам під шийкою чітко підкреслений кутом, на ньому з'являється закраїна. Плічка пласкі, конусоподібні або опуклі, бічне ребро стає характерним для ряду підтипів, а в окремих випадках – підкреслюється знизу прокресленою лінією. Деякі форми знаходять відповідники у синхронних у вже існуючій типології (Ханко, 2000, рис.20). Переважно це вироби III та IV періодів, що належать до 2-ї пол. XVII – XVIII ст. Орнаментация строката, іноді нанесена ангобами двох-трьох кольорів, зустрічається крайкування поливою різних відтінків. Такі матеріали масово виявляються у широко датованих об'єктах.

Тип IV (підтипи 1-4). Чітко профільовані форми із виразними рельєфними зламами під шийкою, які могли бути фантазією гончарів. Форма вінця – поліваріантна, злами під вінцями масивні, в основному підтрикутної форми, гострий кут внутрішньої поверхні може бути спрямований донизу, вверх або згладжуватися, маючи форму валикоподібного потовщення. Плічок конусоподібного профілю в середині типу не зустрічається, вони опуклі або пласкі, особливо в горщиків із бічним ребром. Тип масово трапляється у заповненні широко датованих об'єктів, тобто, фіксувати його наразі можливо лише в межах XVIII ст.

Тип V (підтипи 1-3). Складно профільовані форми горщиків репрезентують індивідуальні вироби гончарів, можливо, крім підтипу 3.

Такі горщики орнаментовані пасками різної товщини, хвилями різної частотності і напряму, крапками, ляпками, комами та іншими елементами, нанесеними переважно пір'їною (Ханко, 2000, с.55) за допомогою ангобів коричневого, брунатного, червоного, рудого і білого кольорів. У більшості випадків композиція орнаменту, на перший погляд, строката, представлена кількома ярусами з різних комбінацій декоративних елементів, що й було характерним для місцевого гончарного виробництва (Ханко, 2000, рис.3-5). Чергуються смуги пасків (переважно на вінцях, у місці зламів та між хвилями), хвиль (здебільшого на плічках та у найширшій частині тулуба, зрідка на вінцях), їх іноді доповнюють інші перелічені елементи. Гончарне тісто подібне до такого ж попередньої підгрупи, значних домішок не відзначається, однак гамма кольорів відмінна. У різних об'єктах трапляються окремі уламки горщиків, прикрашених світло- чи темно-зеленою поливою. Як правило, це вузь-

ка смуга, нанесена по верхній третині внутрішньої поверхні вінця. Цей спосіб дістав назву крайкування (*Пошивайло, 1993, с.206*). Один виявлений фрагмент суцільно вкритий поливою.

Таким чином, основні морфологічні ознаки горщиків рубежу XVII – XVIII–XVIII ст. з розкопу групуються у 5 типів, які, в свою чергу, розподіляються на підтипи, що різняться окремими деталями.

Покришки, виявлені в розкопі, – мископодібного типу. Характерні для XVII–XVIII ст., світлоглиняні або димлені. За формою, – зрізаноко-нічні. Орнамент відсутній. Головним чином різняться за формою зарізу – виступу в нижній частині вінця для кращого прилягання до горщика. Це вироби без або із незначним зарізом та покришки з чітко вираженим зарізом.

Макітри. Виявлені переважно в уламках. Форма виробів типова для XVII–XVIII ст.: тонкостінні, з відігнутими назовні, трохи опуклими вінцями (*Виногородська, 1997, с.132*), із ребристим внутрішнім краєм. Діаметр переважно становить більше 25 см. Форма тулуба зрізаноко-нічна, із опуклою верхньою частиною або горщикоподібна (в одному випадку). Ці форми – загалом типові для Полтави (*Ханко, 2000, рис.14: 1, 17*). Тісто переважно теракотових відтінків, рідше – вироби димлені. Розпис монохромний, орнаментальні композиції включають паски та хвилі у верхній частині стінок, нанесені ангобами білого або червонуватого кольорів. Є також паски, хвилі та ляпки на вінцях, нанесені тими самими кольорами. Димлені макітри прикрашені пролощеними лініями на тулубі і пасками з хвилею сірого (вигорілого – ?) ангобу.

Оскільки форма та варіації макітер залишалися незмінними в Україні впродовж XVII–XVIII ст. (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко, та ін., 2009, с.86*), датуючим маркером виступає орнаментика. Підгрупу, розписану білим ангобом, доцільно датувати 2-ю пол. XVIII ст. (*Ханко, 2000, с.60*). Однак новітні матеріали іноді протирічать такому твердженню: кераміка з орнаментом білим ангобом наявна в нашаруваннях та об'єктах рубежу XVII – XVIII ст. (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко, та ін., 2009, с.86*).

Сковорідки – латки або ринки (*Пошивайло, 1993, с.214*). За формою схожі на миски, з бічним зламом або опуклобок, що типowo для XVII–XVIII ст. (*Виногородська, 1997, с.133*). Мають вузькі горизонтальні вінця, до одного з країв яких кріпилася наліпна тулійка. Сковорідки орнаментовані пасками і хвилями білого або брунатного ангобу, концентричними колами на дзеркалі. Окремі знахідки зсередини вкриті зеленою поливою. Виявлені в розкопі вироби датуються XVIII ст.

Столовому посуду належить дещо менша кількість знахідок. Вони репрезентують практично всі категорії вживаних на той час у побуті форм посуду.

Характерними для Полтави були світлоглиняні миски з потовщеним вінцем, кутастим або згладженим бічним ребром, утором, зрізаним у формі розетки. Дзеркало мисок вкривалося білим ангобом, на якому створювалися орнаментальні композиції з пасків і хвиль, нанесених брунатним або рудим ангобом. У деяких випадках використовувалася зелена або руда полива, що наносилася накапуванням або вкривала дзеркало виробу. Теракотові миски орнаментувалися накапуванням білим ангобом, або ж як світлоглиняні вироби – розписом по білому тлу. Нечисленні димлені зразки прикрашалися прорізними лініями або хвилями на зовнішній стінці над бічним ребром. За об'ємом переважають індивідуальні миски. Хоча є й великі, що розраховувалися на більшу кількість людей.

Полумиски представлені ширше та більш яскравими зразками. Переважають світлоглиняні, рідше зустрічаються теракотові та димлені. У профілі полумиски ширші за миски. Мають розлогі, майже плоскі криси, потовщені на вінці, із внутрішнім ребром в основі крисів. Оформлення утору мало кілька варіантів. Це – виступаючий аморфний, зрізаноконічний чи біконічний, або ж зрізаний у вигляді розетки. Димлені полумиски представлені у невеликій кількості, іноді розписані темними ангобами на крисах. Теракотові вироби орнаментовані переважно накапуванням і пасками білого ангобу. Світлоглиняні – прикрашалися строкатим розписом на побілці ангобами червоно-рудюї і синьо-зеленої гамми, а зверху – вкривалися прозорою поливою. Серед прийомів орнаментативної зафіксовані фляндрівка, ріжкування та ін. Окремі вироби, у орнаментативній яких використовувалися фарби синього чи блакитного кольору, вірогідно, походять з Чернігівщини (*Ханко, 2000, с.61*).

Тарілки представлені єдиним фрагментом, із дзеркалом, вкритим білим ангобом та орнаментованим по краю крисів півколами, в які вміщено три ромби та накапування сірого ангобу

Отже, в матеріалах отриманої колекції простежується домінування біло- або світлоглиняних посудин. В орнаментативній перевагає підполивний розпис по білому тлу. Для прикрашання посуду широко використовувався білий ангоб. Такі вподобання цілком доцільно вважати продиктованими асортиментом глини з околиць Полтави (*Кустари и ремесленники, 1901, с. 46*). Вироби датуються у межах XVIII ст.

Глеки, виявлені в розкопці, розподіляються на димлені та світлоглиняні.

Димлені виготовлялися із сіруватого на зламі, добре відмученого тіста. Вінця циліндричні, ледь розлогі, із заокругленим зрізом. Орнаментовані вони врізними горизонтальними лініями, в одному випадку – ромбами, що утворені діагональними пролощеними лініями. Внутрішня поверхня одного з виробів вкрита зеленою поливою. Датуються такі глеки кін. XVII – поч. XVIII ст.

Світлоглиняні глеки виготовлялися переважно з каолінової глини, зовні вкривалися білим ангобом, а зріз їх – тонкою смужкою зеленої поливи. Під зрізом вінця, на зовнішній стінці, було характерне валикоподібне потовщення різноманітного профілювання. Побутував подібний посуд у XVIII–XIX ст.

Кружки з колекції репрезентовані світлоглиняними виробами. Вони вкриті вертикальними лініями, хвилями, рядами ляпок, крайкуванням. Спинки ручок прикрашені горизонтальними рисками. Всі елементи нанесені білим ангобом. Датуються кружки у межах XVIII ст.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена кахлями.

Переважну більшість з них склали лицьові, або стінні кахлі (*Виногородська, 1997, с.137*), що у мистецтвознавчих працях отримали назву виповнюючих (*Колупаєва, 2006, с.43*) – більше 85%. Карнизні кахлі репрезентовані 11,0 відсотками фрагментів, кутові – 3,6%. Таке співвідношення кількості фрагментів у порівняно значній колекції дозволяє стверджувати, що у Полтаві побутували типові для епохи груби з плінтусом, цоколем і дзеркалом, розмежовані вузькими карнизами (*Там само, с.41*). Більшу частину поверхні таких опалювальних пристроїв вкривали саме лицьові кахлі, кількість карнизних – варіювалася у залежності від форми печі та кількості карнизів; кутових, що обмежували б ширину пічної стінки з двох боків (*Колупаєва, 2006, с.40*), – необхідно було ще менше.

Тематика орнаментальних композицій кахлів досить широка. Представлені всі її різновиди: рослинні, геометричні, сюжетні та геральдичні композиції.

Отже, опалювальні пристрої міста не виходили за межі загальноукраїнської традиції. Порівняння кількісного складу головних типів орнаментування кахлів та їх зв'язок із новими археологічними матеріалами, дозволяють стверджувати, що у 2-й пол. XVII – XVIII ст. у Полтаві найбільшого поширення набуває піч із одноманітним килимовим декором. Найпопулярніші мотиви у кахлярстві – хрещаті та рослинні. Сюжетні та геральдичні кахлі, вірогідно, використовувалися поодинокі, як домінанти пічної оздобы.

Виготовлялися кахлі методом штампування. При їх післявипалювальній обробці використовувалися пиляння, свердлення, що підтверджують знахідки з об'єктів 1 та 3. Гончарне тісто полтавських кахлів

Табл.2.

Полтава, вул. Конституції 4. Типи кахлів з розкопу

Різновид кахлі за призначенням	Кількість	Процентне співвідношення до всієї кількості уламків керамічних кахлів
Лицьові	93	85,3 %
Кутові	4	3,6 %
Карнизні	12	11,00 %
Вкриті поливою	29	26,6 %
Вкриті вапном	10	9,17 %
Непокриті	80	73,39 %
Всього:	109 од.	100%

переважно теракотового, рідше сіруватого відтінку. Зовнішня поверхня готових виробів у більшості випадків залишалася непокритою, про що свідчать 73,39% отриманих матеріалів. Лицьові пластини майже 27 відсотків виявлених кахлів вкриті темно-зеленою поливою. Це, в свою чергу, свідчить і про високий розвиток гутництва в регіоні, який дозволяв у великих кількостях полив'яний розпис. Решта – 9,17% матеріалів – вкривалися по лицевій пластині вапном, яке майже не збереглося, проте, читалося за невеликими залишками на рельєфних зображеннях. Можливо, з часом використання, забруднення і розтріскування, кахляні груби просто білилися, чим продовжувався термін використання порівняно дорогих художніх виробів.

Наявність великої кількості виробів зі скла, особливо у світлі інших нововиявлених комплексів, вказує на розвиток гутного ремесла у місті та регіоні. Простежуються типові для ранньомодерного часу риси цього ремесла та функціональний розподіл форм.

Нумізматичні пам'ятки можуть вказувати як на різнобічні вектори міської економіки за часів козащини, так і на етапи історичного розвитку міста, зафіксовані знахідками монет. Вони відображають головним чином європейські (польський, литовський, чеський, австрійський) економічні напрямки зв'язків, а також стабільне переважання обігових грошових засобів Російської імперії, починаючи з перших десятиліть XVIII ст.

Серед знахідок з цих невеликих розкопок є чимало рідкісних, а то й унікальних. З-поміж них назвемо скляну вставку до персня, уламки скляного нагородного кубка, рушничний замок, і звісно ж, один з перших, виявлених у Полтаві, празький грош.

Отже, не дивлячись на дещо обмежений розміром котловану характер робіт, в їх наслідку істотно збагатилася джерельна база вивчення історичної топографії полкової Полтави, а також уявлення щодо матеріальної культури її мешканців. У результаті вивчення цієї ділянки середмістя встановлена відсутність на ній валу та рову фортеці. Замість того стратиграфічні і планіграфічні спостереження, підкріплені історичними джерелами, впевнюють у наявності поруч з укріпленнями житлового кварталу. Варто відзначити, що особливістю влаштування житлових будинків у межах фортеці є їх різноманітне «сполучення» із загальноміськими фортечними підземними ходами. Вірогідно, більш-менш заможні власники мали індивідуальні схованки, з'єднані також із системою підземель. Матеріальна культура мешканців полкової Полтави цілком вписується у загальні тенденції розвитку економічного життя на території тогочасної Гетьманщини, хоча і має певні локальні особливості.

Загальним висновком щодо результатів проведених досліджень, до речі, ціленаправлено перших розкопок охоронного характеру окремої ділянки залишків забудови козацької епохи, є те, що подібні роботи не тільки доповнюють свідчення писемних джерел, а й істотно коригують їх, надаючи нові відомості, здобуті суто археологічними засобами.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Артемов А. Про одне з місць поховань захисників Полтавської фортеці 1709 р. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Київ: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – Полтавщина: історія, мистецтво, архітектура – С. 397-399.

Багновская Н.М. Севрюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник Московского университета. – Серия 8. – История. – Москва, 1980. – №1. – С. 57-69.

Багновская Н.М. Севрюки: Население Северной земли в XIV–XVI вв. – Москва: Палеотип, 2002. – 48 с.

Балакін С. Деякі матеріали до археологічної карти Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 161-168.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в Днепровском лесостепном Левобережье // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 39-41.

Бехайм Вендален. Энциклопедия оружия: (Руководство по оружиюведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). – Санкт-Петербург: АО Санкт-Петербург оркестр, 1995. – 574 с.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст.): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с.

Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини (друга пол. XVI – друга пол. XVIII ст.): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2006. – 264 с.

Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П. Борисюк; ред. перевода А.Л. Хорошкевич, Е.Н. Ющенко. – Москва: Древлехранилище, 2004. – 576 с.

Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ: Археологічні дослідження. 1984 – 1989. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 3-42.

Бучневич В.Є. Полтавські підземелля / Підг. до друку та ком. *Коваленко О.В., Супруненка О.Б., Мокляка В.О.* – Сер. «Джерела з історії Полтавщини». – Полтава: Археологія, 1999. – Вип.1. – 16 с.

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Репр. изд. [со 2-го изд.]. – Харьков: Сага, 2008. – 3, 449, 24 с.

Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: Криниця, 1993. – Вип.1. – С. 26-43.

Виноградская Л.И. Матеріали по керамічному виробництву XVII–XVIII вв. на Полтавщині // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар: Тези доповідей. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 182-186.

Виноградська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV–XVIII ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ, 1993. – 19 с.

Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – Київ: Наукова думка, 1997. – № 2. – С. 129-140.

Виноградська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі. – 1998. – Вип. 7. – С. 131-138.

Виноградська Л.І. Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2. – С. 52-53.

Виноградська Л. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2005. – Вип.14. – С. 86-94.

Виноградская Л. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі. – 2007. – Вип. 16. – С. 439-448.

Виноградська Л.І., Орлов Р.С. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – Вип.7. – С. 83-85.

Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Ч.І. – С. 9-16.

Гейко А. Пізньосередньовічні пам'ятки Полтавщини // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – Кн. IV. – С. 73-77.

Гейко А.В., Литвиненко Т.М. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 47-48.

Гладыш К.В. Пам'ятники градостроительства и археологии // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар: Тези доповідей. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 178-180.

Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. – Москва: Наука, 1966. – С. 425-427. – Карта.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н.е. – Київ: Академперіодика, 2007. – 196 с.

Григорьев А.В. О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Ч.2: Археологія Полтавщини. – Полтава: вид. ПКМ, 1991. – С. 85 – 87.

Григор'єв О.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.44-48.

Грушевський М.С. Слобода Полтава в 1630 р. // Записки НТШ. – Львів: Друкарня НТШ, під зарядом К. Бернадського, 1895. – Т. VI. – Кн. 2. – С. 10-11.

Гуля В. Дрібна керамічна пластика Чигиринщини XVII–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2004. – Вип. 13. – С. 101-106.

Джерела з історії Полтавського полку. Сер. XVII – XVIII ст. – Т.1: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядн. **Мокляк В.О.** – Полтава: АСМІ, 2007. – 400 с.

Діденко О. Керамічні комплекси XVII ст. з Умані // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 81-85.

Дніпропетровський Державний історичний музей ім. академіка Д.І. Яворницького: Каталог. / За ред. **М.О. Штейна.** – Дніпропетровськ: Промінь, 1964. – Вип.1: Кераміка. – 142 с.

Жук В.Н. Подземелья – составная часть крепостей Поворскля // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: изд. ПКМ, 1989. – С. 94-98.

Жук В.Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших давніх міст-фортець Полтавщини // Наш рідний край. – Полтава, 1991. – Вип. 11. – С. 25-34.

Зарецький І.А. Клад, найденный при селе Малая Перешепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава: изд. ПУАК, 1912. – Вып.9. – С. 181-207.

[**Зарецький І.А.**] Украинское народное творчество. Серия VI: Гончарные изделия. Выпуск 1: Типы украинской гончарной посуды. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – 8 с., XX табл.

Золотницька Т.М. Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 95-97.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – Київ, 1996. – 272 с.

Івакін Г.Ю. Київ та битва на Ворсклі 1399 р. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 121-123.

Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII) // УІЖ. – Київ, 1976. – № 4. – С. 123-128.

Каглян О., Огуй О., Танащук Н. Короткий каталог типових монет Австрійської Імперії XVIII–XX ст. // Нумізмати́ка і фалеристика. – Київ: Такі справи, 1997. – № 4. – С. 33-43.

Какаренко В.И., Шталенков И.Н. Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707: Каталог. – Минск: Экоперспектива, 2005. – 79 с., ил.

Калашник Є.С. Дослідження південно-східної лінії укріплень пізньосередньовічної фортеці в с. Білики // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 127-132.

Калашиник Є.С. Про датовані комплекси із пізньосередньовічною керамікою у Полтаві // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, 2009. – С. 73-75.

Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) – Полтава: Полтавский литератор, 2008. – 76 с.

Клепатский П.Г. Очерки по истории земли Киевской: Литовский период. – Біла Церква: вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 480 с.

Ключнев М.М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле Луганської області // Археологія. – Київ: Наукова думка, 2001. – № 3. – С. 92-98.

Коваленко В., Ситий Ю. Батури́н, відкритий археологами (частина I) // Батури́нська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 300-літтю Батури́нської трагедії / Упорядн. В. Коваленко. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 97-145.

Коваленко О.В. Гутні вироби з Полтави // ПА3-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 293 – 295.

Коваленко О.В. Про орнаментацию посуду роменської культури з Полтави // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 77-80.

Коваленко О.В. Цвинтар XVII – XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 145-149.

Коваленко О. Типологія глиняних люльок XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2007. – Вип.16. – С. 126-134.

Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). – Опішне: Українське народознавство, 2008. – 144 с.

Коваленко О. Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 462-469.

Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С.73-75.

Козубовський Г., Строков О. Новий скарб празьких грошей з Київської області // Нумізмати́ка і фалеристика. – Київ: Такі справи, 2001. – № 1 (17). – С. 48.

Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість. – Львів, 2006. – 384 с.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – 158 с.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Київ: Наукова думка, 1971. – 175 с.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) – Київ: Темпора, 2006. – 496 с.

Кулатова І.М. Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства / Тези доповідей. – Луцьк: вид. ІІ НАНУ, 1993. – С. 197-198.

Кулатова І. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наукова конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: вид. ЦОДПА, **1994**. – С. 11-14.

Кулатова І. Нові розкопки у Полтаві: Соборний майдан. Іванова гора // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2001**. – № 1 (9). – С. 2. обкл.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / Тези доповідей. – Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. – С. 41-47.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси Х–XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **1999**. – № 1 (5). – С. 47-68.

Кулатова І., Супруненко О. Археологічні дослідження при спорудженні Успенського собору в Полтаві // Рідний край. – Полтава: Верстка, **2001**. – № 1 (4). – С. 95-98.

Кустари и ремесленники Полтавской губернии: По сведениям, собранным в 1898 и 1900 г.г. – Полтава, Типолитография Л.Фришберга, Александровская ул. Соб. Д., **1901**. – 134, IV с.

Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, **2007**. – Вип. 16. – С. 52-59.

Лазаревский Ал. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – Киев, **1891**. – Т.34. – Сентябрь. – С. 357-374.

Лащук Ю.П. Українські кахлі IX–XIX ст. – Ужгород: Госпрозрах. ред.-вид. відділ Закарпат. обл. управл. по пресі, **1993**. – 80 с.

Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2001**. – № 2 (10). – С. 46-56.

Луговий Р., Верещака В., Коваленко О., Яремченко В. Гончарні горни XVIII ст. з Решетилівки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, **2008**. – Вип. 17. – С. 119-124.

Луговий Р.С. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, **2007**. – Вип. 16. – С. 159-161.

Луговий Р., Коваленко О., Верещака В. Розвідки в м. Полтава, Полтавському та Новосанжарському районах у 2005 р. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, **2008**. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 202-216.

Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м.Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. – Київ: вид. ІА АН УРСР, **1949**. – Т.І. – С. 58-75.

Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. – Москва: Изд-во АН СССР, **1951**. – Т. XV. – С. 17-43.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. – Москва: изд. МАО, 1907. – Т. I. – С. 158-192.

Макаренко Н. Полтавский клад 1905 года // Тр. ПУАК. – Полтава: изд. ПУАК, 1908. – Вып. 5. – С. 201-205.

Максимович М. А. Собрание сочинений – Киевъ: Типография М. П. Фрица, 1877. – Т. II : Отд. Историко-топографический. – 847 с.

Мироненко К.М. Пізньороменське житло з посаду літописної Лтави (за матеріалами розкопок 1999 р.) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 47-49.

Мироненко К.М. Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.) // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999а. – С. 30-33.

Мироненко К.М. Керамічний комплекс XIII–XV ст. з посаду літописної Лтави (питання хронології) // Проблеми історії і археології України / ТДК. – Харьков: изд. ХНУ, 1999б. – С. 55-56.

Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999в. – С. 49-55.

Мокляк В.О. Кераміка XVII–XVIII ст. з Полтави // ПАЗ. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Ч. 1. – С. 67-74.

Мокляк В.О. Полтавщина козацька: (Від Люблінської унії до Коломацької ради) – Полтава: АСМІ, 2008. – 264 с.

Мокляк В.О. Полтавський полк: Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення і до кінця XVII ст. – Полтава: Дивосвіт, 2008а. – 112 с.

Моця О.П. Протистояння Русі Полю (за матеріалами межиріччя Сули і Сіверського Дінця) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 7-10.

Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової січі (1734-1775). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 255 с.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядник Т.Б.Ананьева. – Київ: Наукова думка, 1997. – 324 с.

Отписка Путивльскаго воеводы Петра Волконскаго. 1641 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Том 3. – СПб: Типография П.А. Кулиша, 1861. – С. 52-54.

Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники: Иллюстрированное издание. – Репр. изд [с 1-го изд.]. – Харьков: Сага, 2009. – 8, 284, XXXIII, 14 с.

Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. – Полтава: изд. ПУАК, 1914. – 239 с.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002. – Ч.1. – С. 134-137.

Письмо Гадяцького полковника Николая Зарецького къ воѣводе Бѣлгородскому Тимоѣю Бутурлину // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Том 3. – СПб: Типография П.А. Кулиша, 1861. – С. 114-115.

Полтавська фортеця // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – Київ: УЕ, 1992. – С. 735-736.

Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2000. – Вип. 9. – С. 51-58.

Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – Київ: Молодь, 1993. – 408 с.

Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне: Українське народознавство, 1993а. – 280 с.: іл.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 28-43.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999а. – № 1 (5). – С. 11-19.

Пуголовок Ю.О. Елементи житлово-господарської забудови посаду літописної Лтави пізньороменської доби (варіант реконструкції) // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: вид. Одеськ. НУ, 2002. – Т. 3. – С. 184-186.

Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002а. – № 1 (11). – С. 91-93.

Пуголовок Ю.О. Регіональні особливості роменського житла X–XI ст. (за матеріалами Лтави). // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми: вид. Сум. ДПУ, 2003. – С. 48-50.

Пуголовок Ю.О. Зернові ями з посаду літописної Лтави // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Донецьк: вид. Дон. НУ, 2004. – Т. 4. – С. 52-53.

Пуголовок Ю.О. Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення (на матеріалах літописної Лтави) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, 2004а. – С. 104-106.

Пуголовок Ю.О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). – Полтава: Археологія, 2005. – 48 с.

Пуголовок Ю.О. До питання про ідентифікацію зернових ям з посаду літописної Лтави X–XI століть // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: вид. Пер.-Хм. ДПУ, 2005а. – Вип.16. – С. 234-236.

Пуголовок Ю.О. Про планування посаду літописної Лтави у X – на поч. XI ст. // Середньовічні старожитності Південної та Східної Європи: ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 143-147.

Пуголовок Ю.О. Житло роменської культури на посаді літописної Лтави // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2008**. – № 1-2 (23-24). – С. 54-61.

Пуголовок Ю.О. Опалювальні пристрої роменського часу (за матеріалами розкопок у Полтаві 1997-1998 рр.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, **2008a**. – С. 163-165.

Пуголовок Ю.О., Калашиник Є.С. Нові сюжетні кахлі XVIII ст. з Полтави (за матеріалами 2008 р.) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: ТД. – Чернігів: Сіверянська думка, **2009**. – С. 161-163.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под. ред. В.П.Семенова. – СПб.: Изд. Девріена А.Ф., **1903**. – Т.VII: Малороссия. – 518 с.

Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. – Львів: ЛА «Піраміда», **2007**. – 304 с.

Русина О.В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки. – Київ: Альтернативи, **1998**. – Том.6. – 320 с.

Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – Москва: Наука, **1987**. – 784 с.

Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты / Под. ред. А.П. Игнатенко. – Минск: Народная асвета, **1978**. – 399 с.

Свишніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, **1993**. – 304 с.

Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Зб. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, **1993**. – 534 с.

Сергєєва М. Керамічні світильники та свічки XI–XVIII ст. із Київщини // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, **1995**. – Кн. 2. – С. 77-92.

Сивєрс А.А. Топографія кладов с пражскими грошами // РАИМК: Труды нумизматической комиссии. – Петроград, **1922**. – Вып. II. – 38 с.

Сидоренко Г.О. Розкопки в Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. – Полтава: Полтав. літератор, **1993**. – Ч.І. – С. 26-28.

Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, **1999**. – С. 84-96.

Соболева Н.А. Клад пражских грошей из с. Чайки Киевской области // Нумизматика и сфрагистика. – Киев: Наукова Думка, **1965**. – Т. 2. – С. 206-210.

Стахів М.П. Колодязь XVII–XVIII ст. з Горішніх Плавнів поблизу Комсомольська // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2001**. – № 2 (10). – С. 141-142.

Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. – Полтава: Полтав. літератор, **1994**. – Ч.ІІ. – С. 21-25.

Супруненко О.Б. Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: М-ли польового історико-археологічного семінару (серпень 1993 р.; с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). – Суми: вид. ІА АНУ, упр. культури Сум. ОДА, **1993**. – С. 59-61.

Супруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: Криниця, **1993**. – Вип. 1. – С. 62-65.

Супруненко О.Б. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішня: Українське народознавство, **1995**. – Кн. 2. – С. 93-99.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології території м.Полтави та околиць. – Полтава: Археологія, **1998**. – 157 с.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Полтави // Полтава: Історичний нарис. – Полтава: Полтав. літератор, **1999**. – С. 9-16.

Супруненко О.Б. До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. – Харьков: изд. ХИАО, **1999а**. – С. 58-59.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави – за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, **1999б**. – С. 9-27.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **1999г**. – № 1 (5). – С. 20-30.

Супруненко О.Б. Музейник та археолог Микита Стан: доля і війна // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2003**. – № 2 (14). – С. 14-22.

Супруненко О. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001-2003. Маловідомі сторінки, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, **2004**. – С. 10-33.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки у Полтаві // АБУ 1997-1998 рр. – Київ: вид. ІА НАНУ, **1998**. – С. 147-148.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2001**. – № 1 (9). – С. 52-76.

Супруненко О., Кулатова І. Археологічні дослідження нашарувань козацької доби в Кременчуці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, **2004**. – Вип. 16. – С. 7-19.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава: Археологія, **2004**. – 82 с.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. – Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, **2008**. – 138 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. – Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, **2009**. – Частина перша. – 140 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. – Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, **2009**. – Частина друга. – 132 с.

Суховская И.В. Рисунки в подземном ходе г. Полтавы // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / Тези доповідей. – Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. – С. 181-182.

Тетеря Д., Якименко О. Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с. Циблі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, **1998**. – Вип. 7. – С. 127-130.

Титова О., Симоненко І. Дослідження Олешківської січі у 2003 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ, 2008. – Вип. 17. – С. 416-427.

Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13)// АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 110-116.

Ханко О.В. Містобудування на Полтавщині в XVII і XVIII століттях // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. – Вип. 2. – С. 15-31.

Ханко О.В. Гутне скло XVII–XVIII століть з Полтави // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2. – С. 125-127.

Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2. – С. 54-66.

Чміль Л., Чекановський А. Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 91-97.

Щербань А. Параметри підземель Опішного // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Київ: Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 74-80.

Щербань А. Дослідження підземель Опішного // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1 – 2 (23-24). – С. 133-135.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-ге, перегл. і виправл. – Київ: Критика, 2008. – 472 с. : іл.

Smolik Josef. Pražké Groše a jejich dily (1300-1547). – Praha: Ceska numismaticka spolecnost v Praze, 1971.

Weapon. A visual history of arms and armour. – New York: DK Publishing, 2006.

Архівні джерела

Коваленко О.В. Звіт про рятівні дослідження на місці відновлення Свято-Успенського собору у Полтаві в 2000 році. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 337. – 86 арк.

Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне р. Ворсклы (из полевых изысканий 1945 г. г. Полтава – с.Перекоп) и некоторые выводы из них (Вместо отчета в ИА АН УССР) // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.60. – 55 арк. – Копія.

Луговий Р.С., Коваленко О.В., Верещака В.М., Яремченко В.А. Звіт про археологічні розвідки на території Полтавського та Новосанжарського районів Полтавської області в 2005 році. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 433. – 83 арк., 73 іл.

Пуголовок Ю.О. Звіт про рятівні археологічні розкопки на посаді літописної Лтави, по пров. Андріївському, 6, у м. Полтава в 2007 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 516. – 108 арк.

Пуголовк Ю.О. Звіт про науково-рятивні наглядові археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Конституції, 4 у м. Полтава в 2008 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 545. – 223 арк.

Румянцевская генеральная опись Малороссии. 1765-1769 гг. Показання жителів в городе Полтаве разного звания людей поданные на их владения // ЦДІАУ. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.1. – 317 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава). – Частина перша // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.150. – 125 арк., 98 іл.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Белько О.О., Коваленко О.В., Кулатова І.М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління НБУ в 1998-1998 р.р. м. Полтава // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 211 – 71 арк.

Супруненко О.Б., Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 19). – Частина друга // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 524 А. – 95 арк.; НА ПКМ. – Спр. 04-346. – 71 арк.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН ССРСР – Академія наук Союзу советских социалистических республик, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки, Київ
АС – Археологический съезд
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
ДПУ – Державний педагогічний університет
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІІ НАНУ – Інститут історії Національної Академії наук України, Київ
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології, Полтава
НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка, Львів
НУ – Національний університет
ОДПАП – Охорона та дослідження пам'яток археології на Полтавщині, Полтава
ОИПАП – Охрана и исследования памятников археологии на Полтавщине, Полтава
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава

РАИМК	– Российская Академия истории материальной культуры, Москва, Петроград
СА	– Советская археология, Москва
СКМ	– Сумський краєзнавчий музей, Суми
ТД	– Тези доповідей
УЕ	– Українська енциклопедія
УІЖ	– Український історичний журнал, Київ
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХИАО	– Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХНУ	– Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків
ЦДІАУ	– Центральний державний історичний архів України, Київ
ЦОДПА	– Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	– Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Київ

РЕЗЮМЕ

В ходе научно-спасательных археологических исследований, проведенных в г. Полтава, по ул. Конституции 4, на месте сооружения административного дома, получены достаточно информативные исторические и археологические данные относительно заселения и планировки территории «Старого города», а также выразительная коллекция находок, которая представляет материальную культуру населения полкового центра в XVII–XVIII вв.

В целом исследованы культурные наслоения XVII–XVIII вв., четыре объекта и хозяйственная яма, а также провал подземного хода.

Обнаруженные объекты позволяют допускать, что в результате раскопок были зафиксированы остатки жилищного квартала. К остаткам этого квартала следует отнести объекты 1 и 4, а также, пятно еще одного объекта, который обнаружен в ходе зачистки северо-западного профиля котлована. Характерная черта этих объектов, которая позволяет видеть в них остатки углубленных хозяйственных частей домов, — наличие в них остатков каркасно-столбовых конструкций и находок. Квартал принадлежит одному из указанных на этом участке на плане города И. Бишева.

Предположения о существовании на этой территории остатков квартала жилой застройки подкрепляются взаимным расположением обнаруженных объектов, размещенных длинными осями вдоль современной ул. Конституции. К тому же, наличие жилищной застройки подкрепляется картографическими материалами — планами Полтавы И. Бишева и В. Кутузова, а также историческими источниками. Вероятно, этот квартал следует соотносить с правой стороной Киценской улицы, на которой, согласно «Генеральному описанию Малороссии 1765-1769 гг.» размещались: «... Двор вдовы купецкой жени Дарии Киценковой. Двор полтавского пушкаря Андрея Тимошенко. Двор полтавского купца Романа Тощенко. Двор магистрата полтавского раици Якова Пашенко. Двор пустой полтавского купца Ивана Уманского. Двор пустой отставного бунчукового товарища Федора Занковского. Двор полтавского

купца Ивана Уманского. Двор полтавского купца Мирона Широкого...». Следовательно, обнаружены остатки углубленных частей жилых сооружений, принадлежавших к описанным выше усадьбам.

Датировка обнаруженных объектов в целом совпадает со времени проведения переписи – 1765-1766 гг., то есть, находится преимущественно в рамках первой половины – середины XVIII в.

Также, в ходе исследований выявлены остатки подземных коммуникаций. К ним относится объект 3, который принадлежит остаткам подземного хода, засыпанного в конце XVIII ст. Вероятно, этот ход был направлен в сторону Басмановской башни. На это указывает незначительная просадка, фиксирующая его направление, а также конструктивные особенности объекта 2. Имеется в виду арочная ниша, высотой 0,5 м, устроенная в северо-западной стенке укрытия. Предполагается, что эта арка является недостроенным входом в городские подземные коммуникации – хода крепости. Объект 2, учитывая его конструктивные особенности – небольшие размеры и значительную глубину, следует также причислить к подземным объектам-укрытиям индивидуального или семейного назначения. Обнаруженный провал подземного хода ставит новую отметку на плане подземных коммуникаций крепости. В сочетании с другими данными, возможной становится пространственная реконструкция схемы этого участка подземелий Полтавы.

На основании изучения полученных предметов материальной культуры населения полковой Полтавы можно сделать следующие выводы. Посуда городских жителей в целом разделяется на кухонную и столовую. Группа содержит ряд функциональных разновидностей, которые повторяют типичный ассортимент гончарной керамики населения полкового центра.

Была подтверждена существующая теория об эволюции керамических форм горшков козацкой эпохи – от массивных к утонченным. При этом выделены пять морфо-хронологических типов, которые постепенно сменяли друг друга. Массовые материалы обнаружили предпочтения местных гончаров в формах изделий, их орнаментике. На фоне широкого круга находок можно утверждать, что для полтавских горшков XVIII ст. характерна роспись в два-три яруса в виде волн и поясов, которые чередуются. Такие выводы подкрепляются и материалами, обнаруженными при раскопках участков «Нового города» в 1997-1998 гг.

Исследования декоративной керамической пластики позволили рассмотреть особенности производства изразцов представителями полтавского гончарного цеха. В их ассортименте отмечено доминирование непокрытых глазурью терракотовых изразцов с растительным орна-

ментом. Сделана попытка установить конструкционные особенности позднесредневековых полтавских печей, в целом повторяющих общеукраинские традиции.

Наличие большого количества изделий из стекла, обнаруженных в процессе исследований, указывает на высокое развитие стеклодувного ремесла в городе и регионе. Прослеживаются характерные для позднего украинского средневековья черты этого ремесла и функциональное распределение форм.

Нумизматические материалы могут указывать как на разносторонние векторы городской экономики финала козацкой эпохи, так и на этапы исторического развития города, зафиксированные находками монет. Они отображают европейское (польский, литовский, чешский, австрийский) направление торговых отношений, а также внедрение российской денежной системы с начала XVIII в.

SUMMARY

During the archaeological excavations spent in Poltava, on Constitution 4 Street, were obtained very informative historical and archaeological data concerning settling and development of the Old city territory. Also were received an expressive collection of finds which represents material culture of the regimental centre population in XVII—XVIII centuries.

As a whole are investigated cultural stratifications of XVII—XVIII centuries, four objects, one pit, and also a subway failure.

The found out objects allow supposing that after excavations have been fixed the rests of housing quarter. To the rests of this quarter were related objects 1 and 4 and also a stain of one object which was found out in a course of north-west profile of a foundation ditch. Characteristic feature of these objects, which allows seeing in them the rests of ground floors, — were presence the studwork and the course of finds.

Assumptions of existence in this territory rests of housing quarter are supported with a relative positioning of the found out objects. They are located by the long axes along modern Constitution street. Besides, presence of housing building is supported with plans of Poltava by I. Bishev and V. Kutuzov, and also historical sources. Possibly, this quarter should be correlated with the right part of Kitsensky street on which, according to «The General description of Malorosiya of 1765-1769» took places eight court yards.

Also, during researches are revealed the rests of underground communications. The object 3 belongs to the rests of the subway which has been filled up in the end of XVIII cent. Probably, this underground was directed to the Basmaniv'ska tower. Next substructure is object 2. This object had specifies design features such as the arch niche, height 0,5 m, arranged in a northwest wall of shelter. It is supposed that this arch is the rest of not completed input in city underground communications. Object 2, considering its design features — the small size and considerable depth, necessary to rank as underground objects-shelters of individual or family purpose.

The found out failure of a subway puts a new mark in the plan of underground communications of the fortress. In a combination to other data it's possible a spatial reconstruction of the site scheme of Poltava vaults.

After studying the received subjects of material culture of regimental Poltava population it is possible to draw following conclusions. The ware of city dwellers divided on kitchen and table. The group contains a number of functional versions which repeat typical assortment of potter's ceramics of the regimental centre Ukrainian population.

The existing theory about evolution of Cossacks pots — from massive to refined has been confirmed. Four types which gradually replaced each other are thus allocated. Mass materials have found out preferences of local potters in forms of products and their ornaments. Against a wide range of finds it is possible to assert that for the Poltava pots of XVIII item the list in two-three circles in a wave mode and belts which alternate is characteristic. Such conclusions it is supported also with the materials which have been found out at excavation of sites of the New city in 1997-1998.

Researches of a decorative ceramic plasticity have allowed considering features of tiles representatives manufacture of the Poltava potter's workshop. In their assortment domination uncovered by glaze of terracotta tiles with a vegetative ornament is noted. Attempt to establish constructional features Middle ages Poltava furnaces as a whole repeating ukrainian traditions is made.

Presence of a considerable quantity of products from glass, especially in the light of a number of other complexes which have been found out in Poltava, specifies in high development of glass-blowing craft in a city and region.

Numismatical materials can specify as in versatile vectors of city economy of the ending of Cossacks epoch, and on stages of historical development the cities fixed by finds of coins. They display European (Polish, Lithuanian, Czech, and Austrian) directions of trade relations, and also introduction of the Russian monetary system from the beginning of XVIII century.

ЗМІСТ

Від редактора	5
Передмова	8
Розділ 1. З історії археологічних досліджень	17
Розділ 2. Ділянка досліджень: територія та умови проведення робіт	22
Розділ 3. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження	27
Розділ 4. Досліджені об'єкти	32
Розділ 5. Знахідки з котловану та культурних нашарувань	89
Висновки	103
Список джерел та літератури	113
Список скорочень	124
Резюме	126
Summary	129

Наукове видання

Пуголовок Юрій Олександрович
Калашник Євген Станіславович

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: Старе місто

Українська мова, резюме – рос., англ.

Оригінал-макет підготовлений у ВЦ «Археологія»
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. 8 (053-22) 2-26-12

На обкладинці: фрагмент панно «Центр фортеці Полтави
в XVII ст.», худ. О. Артем'єв і К. Шеремет. *ПКМ*.

Відповідальна за випуск – **Кулатова І.М.**
Науковий редактор – **Супруненко О.Б.**
Коректор – **Філоненко Л.К.**
Технічний редактор – **Хорєв С.В.**
Художники – **Менчинська Т.В., Чигрин О.С.**
Комп'ютерна верстка – **Хорєв С.В.**
Переклад на англ. мову – **Пуголовок Ю.О.**

Здано в набір 21.05.2009 р. Підписано до друку 12.06.2009 р. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 11,05. Обл.-вид. арк. 8,87 + вклейка 0,38.
Тираж 310 прим. Вид. № 121. Зам. № 5/2009.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»
тел. (0532) 66-16-85

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.